Het Manhuisfonds van Poederoijen

Ester Vink

Het Manhuisfonds van Poederoijen

Ester Vink

De dorpen Aalst en Poederoijen op een uitsnede van de kaart van de Bommelerwaard die landmeter Johan Camp in 1773 maakte.
Brabant Collectie Katholieke Universiteit Brabant

Het Manhuisfonds van Poederoijen

Tekst: Ester Vink
Grafische vormgeving: Erik Vos - Foxy Design - Zaltbommel

© 2017 Stichting Het Manhuysfonds van Poederoijen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de stichting.

Getracht is de rechthebbende van de afbeeldingen te achterhalen. Zij die menen alsnog aanspraak te kunnen maken op zekere rechten, kunnen contact opnemen met de stichting.

Inhoud

Inleiding 7

I De stichtingsbrief 8

II Liefdadigheid van de Van Randwijcks tot de Franse Tijd 19

III De Bataafs-Franse tijd 25

IV Het Manhuis vanaf de Franse tijd, vóór de grote hervormingen van de negentiende eeuw 27

V Grote veranderingen rond 1850 31

VI Het Manhuisfonds van Poederoijen met bestuurders uit Rossum én uit Poederoijen 40

Bijlage 56

Noten 57

Het dorp Rossum op de kaart van M.J. de Man uit 1800. Het noorden is op deze kaart beneden. Duidelijk te zien is dat de Waaldijk in Rossum overgaat in de Maasdijk. Daar komt de Slotselaan op uit. Die liep toen nog niet langs het Slot Rossum. Op het landgoed van de Van Randwijcks stond de woning van de rentmeester, geen adellijk woonhuis.
Nationaal Archief Den Haag

Inleiding

Het Manhuysfonds van de gemeente Zaltbommel deelt zijn wortels met het Manhuisfonds van Rossum. Beide fondsen zijn terug te voeren op de fundatie uit 1567 door Johan van Rossum. Hij bood vier arme oude mannen uit zijn Bommelerwaardse heerlijkheden Rossum en Poederoijen een verzorgde oude dag in een oude mannenhuis. De Van Randwijcks, opvolgers van het geslacht Van Rossum in Rossum, bedeelden eveneens arme mensen, maar lieten Poederoijen buiten beschouwing. Dat was namelijk geen heerlijkheid van hen.
Rond het midden van de negentiende eeuw heeft de gemeente Poederoijen met succes een deel van de inkomsten geclaimd van het Manhuisfonds, zoals het toen werd genoemd. Na 1856 waren in de Bommelerwaard twee Manhuisfondsen actief: dat van de gemeente Rossum en dat van de gemeente Poederoijen, waar ook het dorp Aalst bij hoorde. Het 'Manhuysfonds', zoals de 'Poederoijense tak' wordt genoemd, reikt nog steeds subsidies uit in Poederoijen en Aalst. Inmiddels hoort het bij de gemeente Zaltbommel, waarin de voormalige gemeente Poederoijen, later Brakel, is opgegaan.

Familienaam

In de geschiedenis van de beide Manhuisfondsen neemt het oude geslacht Van Randwijck een prominente plaats in, zo wordt uit dit boek duidelijk. De naam van dit geslacht, die nu ruim anderhalve eeuw 'Van Randwijck' luidt, is niet altijd op die manier geschreven. Nadat de spelling van de Nederlandse taal in de negentiende eeuw ingrijpend veranderde, werd de naam 'Van Randwyck' in officiële registraties opgenomen als 'Van Randwijck', met een lange 'ij' dus. Zo vinden we het geslacht vermeld in het *Nederland's Adelsboek* en in de registers van de burgerlijke stand.
De leden van de baronale tak van de familie (dit is de familietak die voortkwam uit F.S.C. van Randwijck, zie pag. 20) zijn het daar echter niet mee eens. Zij blijven voor zichzelf vasthouden aan de aloude schrijfwijze 'Van Randwyck' met een 'y'. In dit boek wordt de moderne officiële schrijfwijze aangehouden, behalve wanneer het om Carel baron van Randwyck gaat. Deze kon als enige van de familie de correcte familienaam in zijn Nederlandse paspoort laten vermelden.

I De stichtingsbrief

Aan de wieg van het Manhuisfonds staat een stichting van Johan van Rossum (circa 1485-1568), de broer van de roemruchte veldheer Maarten van Rossum (circa 1478-1555) en heer van Rossum, Poederoijen en Meinerswijk. Johan van Rossum staat bekend als de bouwheer van het naar hem genoemde huis aan het Kerkplein in Zaltbommel. Met de bouw van dat pand zou in 1524 zijn begonnen, kort nadat het kasteel van Rossum door strijdbare inwoners van 's-Hertogenbosch in brand was gestoken als episode in het langdurige conflict tussen de hertog van Gelre en keizer Karel V. Zijn broer Maarten liet later, eveneens in Zaltbommel, een fraai huis bouwen, het Maarten van Rossumhuis, thans bekend als het 'Stadskasteel'. Hij bezat in de Bommelerwaard ook het kasteel van Poederoijen, dat in 1508 door de Bosschenaren is verwoest, in het kader van hetzelfde conflict tussen Gelre en het Bourgondisch-Habsburgse Rijk. Maarten van Rossum liet het tien jaar later herbouwen.[1] Het kasteel te Rossum zou ook zijn hersteld, maar lang bleef het niet intact.[2]

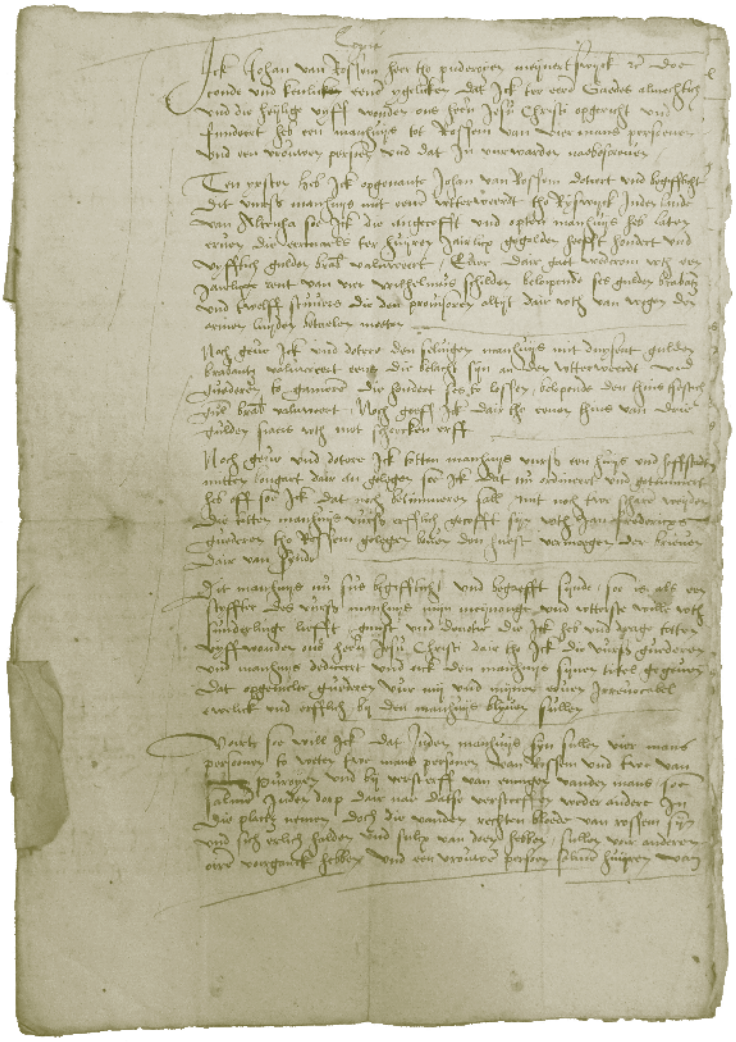

1a Kopieën van de stichtingsbrief uit 1567, aanwezig in het Archief van het Manhuisfonds te Rossum (Gelders Archief 0334, 1). Foto's auteur

Bepalingen

Het legaat dat Johan van Rossum liet opstellen in 1567, kort voor zijn dood dus, wordt altijd aangeduid als de 'stichtingsbrief' van het Manhuis. De term 'stichtingsbrief' moet niet worden opgevat als zou het Manhuis in 1567 zijn opgericht. Het bestond toen namelijk al, zo blijkt uit een aantal documenten van vóór 1567. Toen had Johan van Rossum dat huis al voorzien van inkomsten in de vorm van pachten en renten, zoals destijds gebruikelijk. In 1565 schonk Johan van Rossum, heer van Poederoijen en Meinerswijk, een uiterwaard bij Rijswijk aan het door hem gestichte Manhuis te Rossum.[3] Op 15 mei 1566 werd een akte uitgevaardigd door de schepenbank van Driel, die in beschadigde vorm bewaard is. Daaruit blijkt dat de stichting van Johan van Rossum in dat jaar volop functioneerde. Voor de schepenen van Driel liet Johan van Rossum de benoeming van twee provisoren bevestigen, namelijk zijn naamgenoot (en buitenechtelijk familielid?) deken Johan van Rossum en een zekere Egen Henrickssz. Zij moesten de goederen en renten beheren van het Manhuis te Rossum dat Johan van Rossum 'nu opgericht und gesticht heeft'. Deze moesten aan de 'armen luyden' die in het Manhuis woonden ten goede komen.[4]

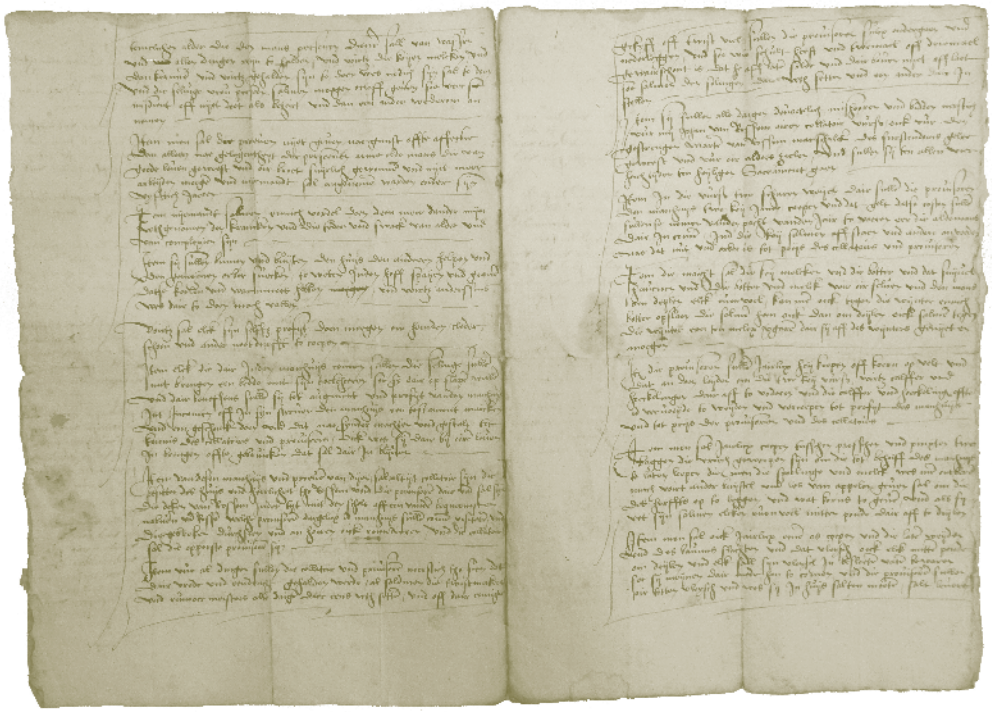

1b Kopieën van de stichtingsbrief uit 1567, aanwezig in het Archief van het Manhuisfonds te Rossum (Gelders Archief 0334, 1).
Foto's auteur

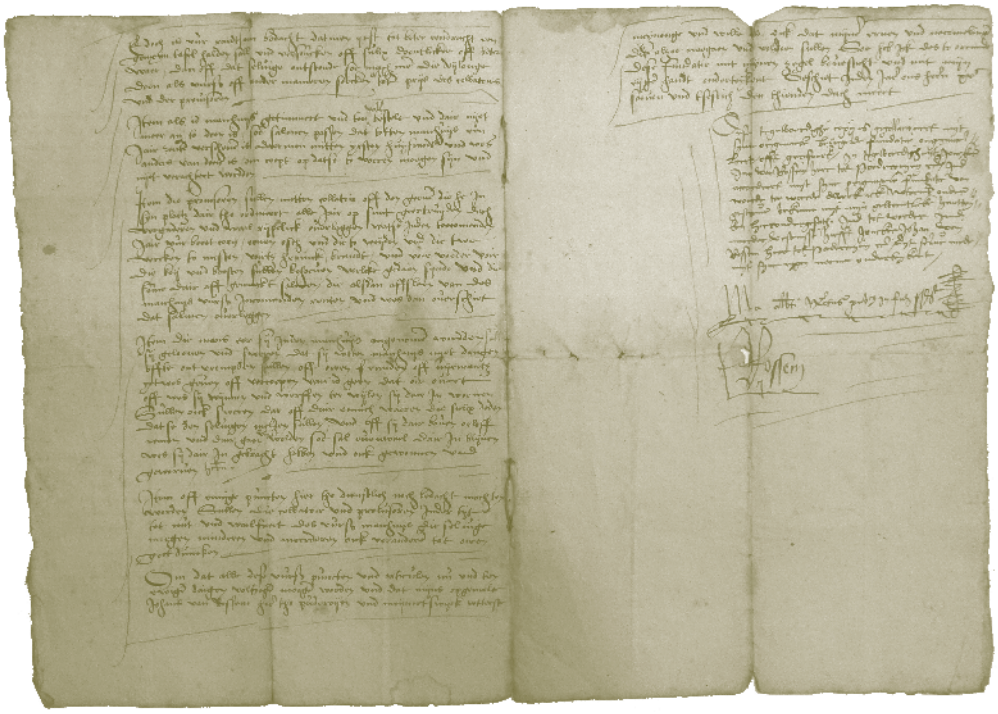

1c Kopieën van de stichtingsbrief uit 1567, aanwezig in het Archief van het Manhuisfonds te Rossum (Gelders Archief 0334, 1).
Foto's auteur

De stichtingsbrief uit 1567 is uitgevaardigd om een bestaande toestand te formaliseren, zodat deze juridisch gezien vaststond. De reden was misschien het nabije overlijden of een ernstige ziekte van de stichter. De brief is ons overgeleverd als kopie van een notariële kopie van het origineel, waarbij dat origineel letterlijk is overgenomen. In de brief wordt tot in detail vermeld welke middelen waarvoor bestemd waren. Het doel was de stichting van een huis voor vier nette hulpbehoevende oude mannen en een inwonende verzorgster in Rossum. Het waren arme mannen, maar zeker niet de armste mannen die Johan op het oog

Het manhuis is alleen bestemd voor mannen die van goede leven zijn geweest en die niet meer kunnen arbeiden, in leeftijd vanaf vijftig jaar.

had. Ze moesten bij hun intrede in het manhuis hun bed en toebehoren inbrengen en beloven hun bezittingen aan het manhuis na te laten. Bovendien zouden alle goederen die ze meebrachten in het manhuis achterblijven. Echte bedden waren destijds waardevolle artikelen, die van de ene op de andere generatie werden doorgegeven. Ze worden dan ook nogal eens genoemd in testamenten. Het is de vraag of mannen zonder bedden of bezittingen wel in aanmerking kwamen voor het Rossumse Manhuis. Eenmaal binnen, zou er goed voor ze worden gezorgd, zo blijkt uit de aandacht voor de voeding in de stichtingsbrief en voor de taken van de inwonende verzorgster. Daar tegenover stond dat de bewoners van het manhuis veel tijd dienden door te brengen met uitgebreide kerkelijke verplichtingen.

Hier volgt samengevat, in een wat ouderwets aandoend Nederlands, een deel van de tekst van de stichtingsbrief (zie ook afb. 1a t/m 1c voor de volledige tekst.)
10 maart 1567
Stichting van een manhuis voor vier manspersonen en één vrouw ter ere van God almachtig en de heilige vijf wonden van Christus.
Deze wordt begiftigd met een uiterwaard te Rijswijk, die Johan van Rossum had aangekocht en waar een jaarlijkse rente van 4 Wilh schilden = 6 g. Brabants en 12 st. uit gaat, die de provisoren altijd vanwege de arme luiden moeten betalen.
Verder een gift van 1000 g. Brab. ineens, belegd aan de uiterwaard en goederen te Gameren, de honderd zes te lossen.
De cijns beloopt 60 g. jaarlijks.
Verder een huis met hofstad en boomgaard daaraan, zoals dat is getimmerd en nog zal worden betimmerd ('soo ik dat nu ordonneert unt getimmert heb of zoo ik nog betimmeren sal'), met twee schaarweiden die erfelijk zijn gekocht voor het manhuis, gelegen te Rossum boven 'Hueft', vermogens brieven die daarvan zijn.
In het manhuis te Rossum wonen vier arme mannen, twee uit Rossum en twee uit Poederoijen, en één vrouw (een dienstbode die de mannen verzorgt).
De schaarweiden zijn bestemd voor de twee koeien en de os van het manhuis, en liggen in Rossum boven het Hoofd ('Hueft').
Verder worden twee varkens gemest.
Het manhuis is alleen bestemd voor mannen die van goede leven zijn geweest en die niet meer kunnen arbeiden, in leeftijd vanaf vijftig jaar. Zij zullen elkaar moeten helpen met spitten in de tuin en het oogsten, zodat ze de opbrengsten kunnen koken en ze krijgen middelen om kleren en dergelijke van te kopen.
De mannen zullen hun bed en toebehoren meenemen als ze daarop willen slapen en moeten een testament maken waarin ze het manhuis hun bezittingen nalaten. Alles wat ze bij leven inbrengen zal in het manhuis blijven.
De collator van het Manhuis (degene die het Manhuis van inkomsten voorzag) en 'proeven van dien' (met 'proeven' of 'proven' werden de uitdelingen aan de armen bedoeld, ook wel: rantsoenen) zal altijd de bezitter van huis en heerlijkheid Rossum zijn. Provisoren (= beheerders) zullen zijn: de deken van Rossum en de schout of een bekwame nabuur van Rossum. Zij zullen dagelijks toezien op gebreken en op de vrede in het huis en twist- en ruziemakers verwijderen.
De mannen moeten elke dag devotelijk de mis horen en bidden voor Johan van Rossem, de collator, en de gestrenge Marten van Rossem. Voor Allerzielen zullen zij op alle vier de hoogtijden naar het Heilig Sacrament gaan.

2 **Het spijzigen van de hongerigen door een aanzienlijke heer, schildering op glas uit de zestiende eeuw.**
Collectie Rijksmuseum Amsterdam

De maagd zal de twee koeien melken op de geschonken twee scharen. Tussen Pasen en Pinksteren zal men jaarlijks twee biggen kopen, die worden geslacht. Hetzelfde geldt voor de os die men jaarlijks zal kopen.
De maagd zal van de melk van de koeien boter en zuivel bereiden en de boter en melk tussen haar en de mannen opdelen, elk even veel kannen. Tegen de winter zal ze enige boter opslaan die ook verdeeld wordt. Ook zal men tegen de winter een ton melk verzamelen, waarvan men 's winters zal genieten.
Wanneer het manhuis zal zijn betimmerd en ten volle 'besteld' en er niets meer aan te doen is, zal men een jaarrente opzij zetten om er de inrichting van te betalen.
De provisoren en de collator of diens plaatsvervanger zullen elk jaar op St. Geertruidsdag, de 17de maart, vergaderen over de uitgaven en inkomsten van het manhuis.[5]

Het was in de middeleeuwen heel gewoon dat vermogende personen op deze manier aan liefdadigheid bijdroegen. Zij deden dat in de eerste plaats ten behoeve van het lot van hun ziel in het hiernamaals, maar ze waren ook oprecht begaan met de minder bedeelde medemens. Daarnaast werden fundaties of stichtingen zoals deze van het Manhuis door Johan van Rossum, gezien als statussymbool. Wie zoiets kon financieren stelde wat voor in de maatschappij, zo was de redenering.
Johan van Rossum had een fundatie opgericht waaruit bepaalde activiteiten werden betaald die hij gedetailleerd omschreef. Heel interessant is dat de stichtingsbrief een inkijkje biedt in de plattelandseconomie van die dagen. Die was wat betreft de vlees- en zuivelbehoefte van het Manhuis grotendeels zelfvoorzienend. En ook groenten en andere voed-

3 Een goede christen streeft ernaar de zeven werken van barmhartigheid te beoefenen, hier weergegeven door de 'meester van Alkmaar', 1504, in opdracht van het hospitaal van de Heilige Geest te Alkmaar. Weldoeners lieten zich door beelden als deze inspireren.

- **spijzigen van de hongerigen**
- **laven van de dorstigen**
- **kleden van de naakten**
- **begraven van de doden**
- **verzorgen van zieken**
- **herbergen van vreemdelingen/pelgrims**
- **bezoeken van gevangenen.**

Collectie Rijksmuseum Amsterdam

selgewassen zouden zelf worden geteeld. De brief geeft zelfs een idee van de manier waarop voedsel werd bereid. Nu zouden we er niet aan moeten denken om melk te gebruiken die een hele winter lang in een ton werd bewaard. Ook aangezuurde zuivelproducten houden het geen maanden vol zonder te bederven. Maar misschien had de edelman Johan van Rossum van dit onderwerp geen kaas gegeten en wist hij nauwelijks wat hij liet vastleggen.

Weldoeners waren in die tijd meestal veel vager in de omschrijvingen van de stichtingen die ze oprichtten, of ze stichtten een dergelijke instelling per testament. Dat laatste was in Rossum zeker niet het geval. Om in de buurt van Rossum te blijven: ter vergelijking kunnen we de reglementen aanhalen die in 1461 werden opgesteld voor de Adam van Mierde gasthuizen voor arme mannen en vrouwen in 's-Hertogenbosch. Adam van Mierde, bij leven kanunnik van de Sint-Jan, had de oprichting van deze gasthuizen vastgelegd in zijn testament uit 1403. In het mannengasthuis woonden dertien arme oude mannen die 'hoir broet nyet en konnen gewinnen', in het vrouwengasthuis dertien arme oude vrouwen. In de behoorlijk gedetailleerde reglementen staat dat de mannen, net als in Rossum een eeuw later, een eigen dienstmaagd hadden die hun maaltijden klaarmaakte en zorgde voor het wassen en 'wringen' van hun linnengoed en kleding. In de regels wordt veel aandacht besteed aan het vreedzaam samenleven en het gezamenlijk nuttigen van de maaltijden, kennelijk omdat er nogal eens ruzie was. Etenswaren moesten dagelijks op de markt van 's-Hertogenbosch worden gekocht, een groot verschil met Rossum, waar de bewoners en de dienstmeid hun eigen voedsel moesten zien te produceren. De bewoners van het Adam van Mierde mannengasthuis hadden de plicht zielmissen in de Sint-Jan bij te wonen, waarna op het graf van Adam van Mierde, de stichter van het gasthuis, het pasternoster moest worden gebeden en een weesgegroetje opgezegd. Soortgelijke zaken liet Johan van Rossum in de stichtingsbrief van 1567 vastleggen.[6]

De gebeden die de begunstigden van het Manhuis dagelijks aan hun weldoener en zijn 'gestrenge' broer moesten wijden, waren bedoeld voor het zielenheil van beide Van Rossums. Had Johan misschien vooral de in 1555 overleden Maarten in gedachten, die als legeraanvoerder zijn handen maar al te vaak had vuilgemaakt? Het is heel goed denkbaar, maar weten doen we het niet.

Oorlog

In 1567 brak de Tachtigjarige Oorlog uit, een gebeurtenis die in de Bommelerwaard zeker niet zonder gevolgen zou blijven. Zaltbommel werd twee maal belegerd door de Spanjaarden, in 1574 en in 1599. Twee maal is de wijde omgeving van de stad geplunderd, verwoest, verbrand en platgeschoten. Afgezien daarvan kwamen in Rossum een paar keer legers langs die de nodige sporen door de omgeving trokken. Het kasteel van Rossum staat nog overeind op het schilderij dat het beleg van Zaltbommel in 1574 afbeeldt (zie afb. 4)., maar tijdens het beleg van 1599 zou het zijn verwoest.

Niet alleen het kasteel van Rossum zal in 1599 ten prooi zijn gevallen. Een groot deel van het dorp werd verwoest, waaronder, zo wordt aangenomen, het huis waarin de arme oude mannen door Johan van Rossum waren ondergebracht. Dat gebouw zou volgens de stichtingsbrief van 1567 verder worden uitgebreid ten behoeve van het Manhuis, maar het is niet duidelijk of dit ook is gebeurd. Johan van Rossum had voor zijn Manhuis een huis met een hofstad bestemd (volgens het *Middelnederlands Woordenboek* de grond waar gebouwen van een boerderij op staan, of komen te staan) en een boomgaard daarbij, zoals dat (het huis) was gebouwd en nog zou worden gebouwd ('soo ik dat nu ordonneert unt getimmert heb of zoo ik nog betimmeren sal'), met twee schaarweiden (een schaarweide was een stuk weidegrond, waar gebruikers vee in 'schaarden') die waren gekocht voor het Manhuis.
In de stichtingsbrief staat dat degene die de heerlijkheid Rossum bezat meteen ook collator was van het Manhuis. Het geslacht Van Rossum was na de dood van Johan van Rossum op een paar bastaarden na in Rossum snel uitgestorven. Dat maakt het niet waarschijnlijk dat de heren of vrouwen van Rossum de stichting actief ondersteund hebben tijdens de woelige oorlogsjaren aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.

Collator en opvolger Jacob van Randwijck

Johan van Rossum bezat de heerlijkheden Rossum én Poederoijen en wilde met zijn fundatie vier arme oude mannen uit deze beide heerlijkheden een gerieflijk onderdak bieden. De opvolger van de Van Rossums in Rossum bezat wel de heerlijkheid Rossum, maar niet die van Poederoijen. Het ging om Jacob van Randwijck, ritmeester in dienst van prins Maurits en lid van de Gelderse landadel. Op 20 juli

4 Detail van het bekende schilderij van de Blokkade van Zaltbommel in 1574 dat in Museum Het Stadskasteel te Zaltbommel hangt, met daarop de dorpen Rossum en Hurwenen.
Collectie Stadskasteel Zaltbommel

1633 kocht hij de heerlijkheden Rossum en Heesselt aan van Charles van Palland, man van Margaretha Wilhelmina van Wittenhorst, kleindochter van Sybilla van Rossum, die op haar beurt een dochter van Johan van Rossum was.[7] Zoals Johan van Rossum indertijd had bepaald werd Van Randwijck daarmee bezitter van het Manhuis te Rossum.[8]
Het is de vraag of Van Randwijck oude mannen uit Poederoijen heeft toegelaten tot het Manhuis in Rossum, áls dat in zijn tijd nog fysiek bestond. Hij had immers geen bezitsrelaties met dat dorp. Daar kwam bij dat de Van Randwijcks protestants waren, en dat holde de fundatie zoals Johan van Rossum bedoeld had natuurlijk uit. Het bijwonen van missen en het opzeggen van gebeden voor het zielenheil van Johan en Maarten van Rossum was niet aan de orde. Gegeven die omstandigheden zal het Manhuis te Rossum iets heel anders zijn geworden dan wat Johan van Rossum voor ogen had. De heren Van Randwijck, en misschien ook anderen in hun omgeving voegden landerijen toe aan de bezittingen van het Manhuis en bedeelden armen, zieken, ouderen en zwakken uit Rossum van de opbrengsten daarvan. Johan van Rossum verbleef van tijd tot tijd in zijn kasteel in Rossum of anders in het nabij gelegen Zaltbommel, de Van Randwijks hadden in Rossum alleen een ruïne en hun andere kastelen waren verder weg gelegen. Dat moet het animo om in Rossum een Manhuis in stand te houden niet groter hebben gemaakt.

In de stichtingsbrief staat dat degene die de heerlijkheid Rossum bezat meteen ook collator was van het Manhuis.

Manhuishof en -goederen

In het midden van de zeventiende eeuw stond in Rossum geen gebouw meer dat als Manhuis diende, zo blijkt uit een verpondingskohier uit 1649/1650, een register van verpondingen, een belasting die op onroerend goed werd geheven. In de buurt van het geheel omgrachte huis van de heer van Rossum (verwoest) en een hofje van ongeveer 1 hond waar Evert den Sweed op woonde komt voor: de 'manhuys hoff', groot 2 hond, verpacht aan Hendrick van der Horst voor jaarlijks 18 gulden.[9]

We vinden de Manhuishof en de hof van 'de Sweet' terug op een kaart uit het archief van de Familie Van Randwijck uit het derde kwart van de zeventiende eeuw (zie afb. 6). 'B' op de kaart is het tracé van de nieuwe, met bomen beplante, laan of dreef over een klein hoekje van de Manhuishof en over de hof (onderaan de dijk) waar de kinderen van 'de Sweet' woonden.[10]

Een iets jongere kaart uit hetzelfde familiearchief biedt een vergelijkbaar beeld. Schuin voor de kerk ligt de hof van het Manhuis.[11]

Alhoewel het Manhuis als gebouw niet meer bestond, zijn sinds het einde van de zeventiende eeuw rekeningen van het Manhuis overgeleverd. Het lijkt alsof ze bij een huis hoorden, maar schijn bedriegt. Geen enkele post gaat over een reparatie of een voorziening aan een manhuis. Zelfs uitgaven aan liefdadigheid komen in de vroegst bewaarde rekeningen nauwelijks voor. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de heren van Rossum daar geen werk van maakten, ze werden alleen niet geregistreerd in de papieren van het Manhuis.[12]

5 Frederik Hendrik van Randwijck (1625-1697).
it: J.C. Bierens de Haan (ed.), 'Gelderse Gezichten: Drie eeuwen portretkunst in Gelderland 1550 – 1850' (Zwolle 2002), p. 73.

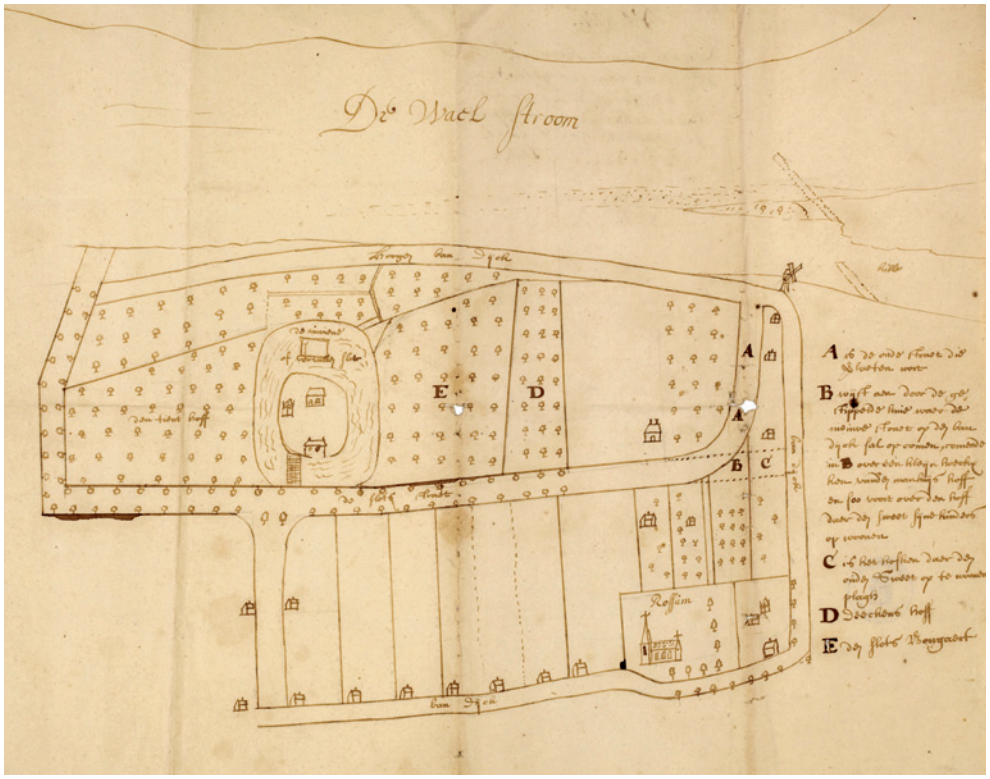

6 Schetskaart van het dorp en het Slot van Rossum, zeventiende eeuw. Hierop zijn te zien: de ruïne of vervallen slot en de Slotsstraat die in de richting van de molen aan de Waaldijk overgaat in A: de oude straat die verlaten wordt. Het tracé van de nieuwe straat schampt de Manhuishof, schuin voor de kerk, links van de letter B, naast de hof van de kinderen van 'de Sweet'. De oude straat die afboog naar de molen, werd rechtdoor getrokken, richting Waaldijk. Zo ligt de Slotselaan er nog steeds bij.
Gelders Archief, Archief Van Randwijck, 0609, 1524

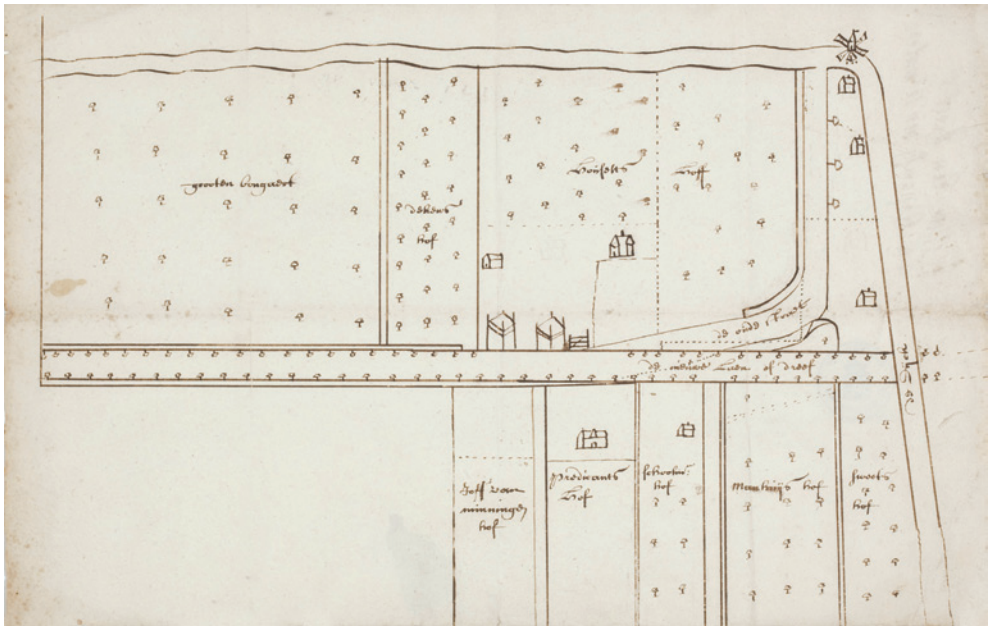

7 'Rossem, een kaert en reparasij aen de moolen', achttiende eeuw. Deze kaart is vergelijkbaar met het voorgaande exemplaar, maar zou jonger zijn.
Gelders Archief, Archief Van Randwijck, 0609, 1522

Hervormingen midden negentiende eeuw, onder verwijzing naar de stichtingsbrief
De stichtingsbrief van Johan van Rossum uit 1567 komt in het midden van de negentiende eeuw opnieuw sterk in de belangstelling te staan. Het Manhuisfonds, zoals het Manhuis inmiddels heette, werd toen door de overheid onder druk gezet om te hervormen. De toenmalige opperprovisor en collator, Godard (Godert) Adriaan Jacob van Randwijck, en zijn mede provisor zagen daar weinig in en beriepen zich onder andere op de stichtingsbrief. Toch moest het fonds veranderen en kreeg het, eveneens op grond van de stichtingsbrief, een filiaal, het Manhuisfonds van Poederoijen. Dat hield zich bezig met dezelfde taken als het Rossumse Manhuisfonds.

In de jaren twintig van de twintigste eeuw leefde de belangstelling voor het manhuis van Johan van Rossum weer op, deze keer omdat de provincie Gelderland de Poederoijense tak van het Manhuisfonds onder verregaand toezicht wilde plaatsen. Uiteraard was men het daar in Poederoijen niet mee eens. Om eens goed na te gaan hoe het ook alweer zat in het verleden, ging men te rade bij de tekst van de stichtingsbrief van het Manhuis, die Thooft in 1921 uitgaf. De drukwerkjes blijken dan ook in meervoud in de archieven van beide Manhuisfondsen bewaard te zijn.
De Manhuisfondsen moesten zich aanpassen aan veranderingen op het gebied van liefdadigheid, welzijn en sociale zorg die door de provinciale en landelijke overheden in de gemeenten Rossum en Poederoijen werden doorgevoerd. Herhaaldelijk werd aan betrokkenen verzekerd dat men in de geest van de stichtingsbrief wilde handelen. De praktijk was wel anders, moest dat ook wel zijn, omdat de wetten en regels in ons land een stuk dwingender waren geworden.

Een modern Manhuis?
'In de geest van de stichter van het Manhuisfonds': we lezen daar weer eens over in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Het toenmalige bestuur van het Manhuisfonds te Rossum bestond uit collator F.S.C. baron van Randwijck, provisor A.F. van Goelst Meijer en administrerend provisor J.A.P.A. van Dam. De heren waren zich alle drie zeer bewust van het eerbiedwaardige verleden van het fonds. Maar de kroon spande toch Van Goelst Meijer, oud-burgemeester van Rossum, oud-bewoner van het door

De Manhuisfondsen moesten zich aanpassen aan veranderingen op het gebied van liefdadigheid, welzijn en sociale zorg ...

8 Detail van de kadastrale minuut, sectie B eerste blad, gemeente Rossum. Sectie B 244, tegenwoordig een weitje aan de Manhuisstraat, is op deze kaart 'tuin', omvang: 14 roeden 40 ellen. Het perceel bij de kerk dat ooit van het Manhuis was, en toen 'Manhuishof' heette, lag ter hoogte van sectie B 192, 193, 194. Daar stonden rond 1820 de school en de woning van de bekende schoolmeester Van Hoften.
Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Collectie Kadastrale Kaarten

9 **Luchtfoto uit 1988 met het centrum van Rossum dat gedomineerd wordt door het Slot. Schuin tegenover het Slot ligt een zijstraat van de Slotselaan, de Manhuisstraat. Daaraan ligt vanouds een 'hof' van het Manhuis, niet te verwarren met de Manhuishof in de buurt van de kerk, die op de zeventiende-eeuwse plattegrond voorkomt. Deze Manhuishof is allang geen hof meer, maar bebouwd.**
Regionaal Archief Rivierenland

G.A.J. baron van Randwijck gebouwde Slot Rossum, en later bewoner van het Kasteel te Waardenburg. Nog in 1973 wilde het bestuur aan de Maasdijk in Rossum een pand aankopen om er een tehuis voor vier mannen met een inwonende verzorgster in te richten, helemaal zoals bepaald door Johan van Rossum. Ook hier gold echter: al was het de diepste wens van het bestuur, in de praktijk was dit onmogelijk vanwege het toenmalige wettelijke kader. Het moet frustrerend zijn geweest dat men er uiteindelijk niet in slaagde om een modern Manhuis te laten verrijzen.

II Liefdadigheid van de Van Randwijcks tot de Franse Tijd

Tussen de zaken die in de stichtingsbrief van Johan van Rossum werden geregeld voor vier oude mannen met hun dienstmaagd en de praktijk in de zeventiende en achttiende eeuw gaapte een behoorlijke kloof. De Van Randwijcks deelden hun giften niet alleen aan oude mannen uit, maar ook aan oude vrouwen, aan kinderen, aan weduwen met kinderen, aan mensen met een gebrek etc. Al die categorieën hadden gemeen dat ze arm waren en moeilijk in hun levensonderhoud konden voorzien.

De Van Randwijcks

De Van Randwijcks waren belangrijke personages in het rivierengebied. Ze bezaten de heerlijkheid Rossum en verschillende andere heerlijkheden in de buurt, ze bekleedden bestuurlijke functies, ze beheerden als collator de goederen van het Manhuis en controleerden sinds 1706 de zogenaamde Geestelijke Beurs. De Geestelijke Beurs, ook wel 'geestelijke goederen' genoemd, bestond uit de bezittingen van katholieke instellingen die door de Gedeputeerde Staten van Gelre in beslag waren genomen toen in onze streken het protestantse geloof de overhand kreeg. Dat gebeurde overal in de Republiek, alleen werden de geestelijke goederen in Rossum beheerd door een rentmeester die onder toezicht stond van de rentmeester van Van Randwijck. Elders vielen de rentmeesters van de geestelijke goederen rechtstreeks onder de verantwoordelijkheid van de Gedeputeerde Staten van Gelre. Zo niet in Rossum, waar de Beurs aan het begin van de negentiende eeuw zelfs werd gezien als eigendom van de heer van Rossum. Uit de opbrengsten van de geestelijke goederen werden de salarissen van de predikant en de schoolmeester van Rossum betaald. In principe gingen er geen uitkeringen uit de Geestelijke Beurs naar de armen.[13] In de praktijk overlapten de administraties van het Manhuisfonds en de Geestelijke Beurs elkaar soms.

Beheer van het Manhuis

De Van Randwijcks woonden niet in Rossum, waar van de ruïne van het kasteel van Rossum steeds minder over bleef. Op hun bezittingen hier hadden ze geen huis

10 Gezicht op de ruïne van kasteel Rossum. Ets van Jan vd Velde (II), 1616.
Collectie Rijksmuseum Amsterdam

11 Het Slot Rossum, gebouwd in 1847, bewoond door de familie Van Randwijck. Ambrotypie door H.J. van der Dussen, notaris en provisor van het Manhuisfonds, 1860-1861.
Regionaal Archief Rivierenland

gebouwd, ook geen zomerhuis of buitenhuis. Wel stond sinds 1745 het huis van de rentmeester van de Van Randwijcks op de plaats waar de ruïne van het kasteel van Rossum had gelegen. In 1847 werd het rentmeestershuis door G.A.J. baron van Randwijck gesloopt en vervangen door het nog steeds bestaande Slot Rossum, dat was bedoeld als buitenhuis.[14]

12 F.S.C., van Randwijck, die zich baron noemde, een titel die door de Republiek niet werd erkend, was landcommandeur van de Balije van Utrecht van de Duitsche Orde (1697-1785). Op dit schilderij is hij in vol ornaat afgebeeld in het gezelschap van van de overige landcommandeurs (hier niet gereproduceerd). Het werk hangt in het bekende Duitse Huis te Utrecht. F.S.C. baron van Randwijck was de stamvader van de zogenaamde baronale tak van het geslacht Van Randwijck.
Collectie Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht

De familie Van Randwijck verbleef dus elders en was alleen op afstand bij het Manhuis betrokken. Het Manhuis werd een huis genoemd, maar was dat – we zagen het al – niet lang. De Van Randwijcks beheerden het Manhuis als een stichting, niet als een pand. De rentmeester die de zaken van het Manhuis regelde was tevens provisor. Samen met de elders wonende heer Van Randwijck die op dat moment eigenaar was van de heerlijkheid Rossum, hield hij zich als vertegenwoordiger van Rossum bezig met de dagelijkse gang van zaken. De rentmeesters stelden rekeningen van inkomsten en uitgaven op, die door hun heer moesten worden goedgekeurd. Verder schreven ze hem regelmatig, wat in de Franse tijd vermakelijke briefjes over en weer opleverde. Omdat de rentmeesters ook de eigen goederen van de Van Randwijcks beheerden, liepen de zaken van het Manhuis en die met betrekking tot de landerijen van hun heer nogal eens in elkaar over.

Uitdelingen

De vroegste rekeningen van het Manhuis gaan vooral over het beheer van de goederen, verschuldigde verpondingen en over verpachtingen. Ze werden opgesteld door de toenmalige provisor van de heer Van Randwijck. Van giften aan armen

13 Huiszittende armen, die op deze gevelsteen van het Nieuwezijds Huiszittenhuis te Amsterdam broden van hun weldoeners ontvangen, 1649 – 1650. De steen is toegeschreven aan Albert Jansz. Vinckenbrinck, Amsterdam.
Collectie Rijksmuseum Amsterdam

is tot 1720 geen sprake. Tussen 1693 en 1711 zijn de jaarlijkse betalingen aan 'matres' (onderwijzeres op eenvoudig niveau) Catharina van Asperen, die jonge kinderen onderwees, de enige posten die met ondersteuning van armere personen in verband gebracht kunnen worden.[15] In de loop van de achttiende eeuw verschijnen geleidelijk aan meer uitgaven ten behoeve van arme mannen, vrouwen en kinderen die ondersteund werden. De armen woonden thuis en waren niet ondergebracht in instellingen. 'Huiszittende armen' was de term hiervoor. Het was aanvankelijk de heer Van Randwijck alleen die bepaalde waaraan het geld werd uitgegeven. De enige post uit de rekening van 1728 die over een gift gaat, is de aanschaf van een rok en een kamizool (kledingstuk, een soort vest) voor een behoeftige arme man op order van de heer, voor 11 gulden en 17 stuivers.[16]
De rekeningen van de jaren 1730 bevatten posten over de betaling aan vrouwen die de beide weeskinderen van Staas van Hemert in de kost hadden tussen 1731 en 1736. Zij kregen respectievelijk 18 stuivers en één gulden per week, ook weer na tussenkomst van de heer Van Randwijck. Dat was F.S.C. van Randwijck (1697–1785), die zich 'baron Van Randwyck' noemde. Ter vergelijking: een volwaardige timmermans- of metselaarsknecht verdiende in die tijd ongeveer één gulden *per dag*.[17]
Een zekere Caspar de Vries, die in 1730 in opdracht van overste Van Randwijck tien gulden kreeg om daar een onderrok van te kopen, werd begin 1735 op kosten van Van Randwijck begraven.[18]

Rentmeester T. van Brissen betaalde als provisor van het Manhuis in 1739 en 1740 twee gulden voor het leren breien van een kind van Staas van Hemert. Verder liet hij in maart 1739 de appel- en perenbomen in het 'manhuishofken' enten. In Nijmegen kocht Van Brissen in 1739 voor het Rossumse Manhuis stoffen en een neteldoekse neusdoek (zakdoek) voor in totaal 6 guldens, 4 stuivers en 12 pennin-

In de loop van de achttiende eeuw verschijnen geleidelijk aan meer uitgaven ten behoeve van arme mannen, vrouwen en kinderen die ondersteund werden.

14 Een 'matres' onderwijst meisjes op een zeventiende-eeuwse prent.
Collectie Rijksmuseum Amsterdam

gen. Voor wie die ene neusdoek bestemd was, vermelden de annalen niet, de stoffen werden vermoedelijk verwerkt tot kledingstukken van de ondersteunden.
Van Brissen droeg voor rekening van het Rossumse Manhuis ook het kostgeld van twee kinderen bij. Dat zullen hele of halve wezen geweest zijn of gehandicapte kinderen die een toelage kregen voor hun levensonderhoud, thuis bij hun moeders of in een kosthuis. Het Manhuis droeg bij aan het onderwijs voor de jeugd en verbeterde daarmee de kansen van jongeren. Concreet betaalde het Manhuis mee aan het salaris van een onderwijzeres die meisjes les gaf in de naaldvakken. Daarmee konden ze zich nuttig maken in de maatschappij. Verder werd ook wel het schoolgeld van arme kinderen betaald.
De uitgaven aan de armen bestonden, afgezien van de kostgelden en schoolgelden, hoofdzakelijk uit rechtstreekse bedelingen van mensen die om wat voor reden dan ook (ouderdom, ziekte, verlies van een kostwinner) niet in hun levensonderhoud konden voorzien. Van Brissen zorgde voor leveranties van rogge- en tarwebrood aan het Manhuis, bestemd voor Reijer de Haes, die ze kennelijk verdeelde onder de armen in Rossum. De provisoren deelden zonder aanzien des persoons hun giften uit, dat wil zeggen, ze lieten niet meewegen of de bedeelden nu katholiek of protestants waren. Wel keken ze naar het gedrag van de armen die voor bedeling in aanmerking kwamen. Landlopers, criminelen en andere onfatsoenlijke lieden kregen niets.[19]

Inkomsten

Het geld dat nodig was voor de bedeling kwam vooral uit pachtinkomsten. Het Manhuis verpachtte stukken land die het geschonken had gekregen van Johan van Rossum, de Van Randwijcks of wellicht ook andere weldoeners. Het verpachtte daarnaast het fruit dat van de Manhuisboomgaard kwam en het houtgewas van de grienden van het Manhuis. Het Manhuis beheerde de eigendommen in het algemeen zuinig en kon geld opzij zetten om gronden aan te kopen die de inkomsten vergrootten. Die inkomsten werden niet alleen aan de armen uitgegeven, ook grondbelastingen aan de overheden, reparaties aan bruggen en sluisjes, het graven van sloten en aanplanten van bomen etc. werden ervan betaald.

Ongeveer op dezelfde manier gingen in Rossum de twee andere instanties te werk die in de achttiende eeuw de plaatselijke armen bedeelden, de diaconie en de armenkas. Zij bezaten onroerende goederen die pacht- en huurinkomsten opleverden. Maar ze hadden daarnaast, in tegenstelling tot het Manhuis, inkomsten uit collecten (de diaconie), een deel van de opbrengsten van belastingen en een percentage van boeten die de overheid van particulieren inde en aan de armenkas gaf (de 'aermen oortjens'). De diaconie deelde alleen uit aan gereformeerden, de armenkas en het Manhuis maakten geen onderscheid naar religie.[20]

Het Manhuis en de armenkas werkten nauw samen, wat niet zo verwonderlijk was, gezien het feit dat de heer Van Randwijck bij beide fondsen de dienst uitmaakte. De armenkas werd beheerd door de 'naburen', een vergadering van ingezetenen van het dorp, en stond dus in principe los van de kerk.
Op 7 november 1749 zijn de naburen vergaderd om aan de arme mensen uit te delen. Aan 'alleman' (iedereen) wordt besteed aan linnen en kleren: 20-0-0
Verder uitdelingen van brood, hout aan acht specifiek genoemde personen, vier van hen kregen in 1749 ook turf.
Uit de aantekeningen van de rentmeester blijkt dat hij met zijn heer over specifieke gevallen sprak wanneer deze in Rossum was, namelijk over een persoon (vermoedelijk Egon de Cock, want daar staat een pijltje bij) die uit het Manhuis 24 gulden trok en ook van de armenkas geld kreeg. De rentmeester had tegen de heer gezegd dat deze persoon meer moest hebben, maar die had geantwoord: 'Laet den arme de rest doen', waarop deze persoon werd aanbesteed voor 3 gulden. De 'arme' deed daar 14 g. bij. De weduwe van Peter de Groot trok uit het Manhuis 20 g., en 'de arme' deed daar nog bij 8 à 10 g. jaarlijks voor haar kost, linnen en 'wolle'.
Onderaan staat: van de voorschreven mensen zijn er verschillende die ook nog linnen en wol krijgen, het ene jaar meer dan het andere, zodat ik (dat wil zeggen schout Derck van Dockum) niet kan zeggen hoeveel zulks bedraagt.[21]

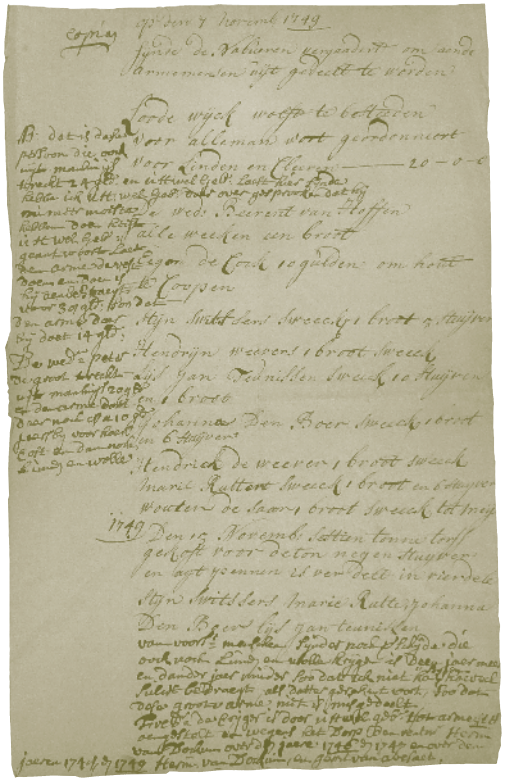

15 Uittreksel uit de resoluties van de naburen van Rossum. Gelders Archief.
Foto auteur

16 Briefje van rentmeester D. van Dockum aan zijn heer, Rossum 24 januari 1752. Deze was na lezing weer helemaal op de hoogte van de wederwaardigheden in het dorp. De rentmeester berichtte onder andere over een vrouwspersoon uit Tiel, die in het huis van de smid was bevallen van twee kinderen. Een schande natuurlijk. Gelukkig wist Van Dockum erger te voorkomen.[22]

Foto auteur

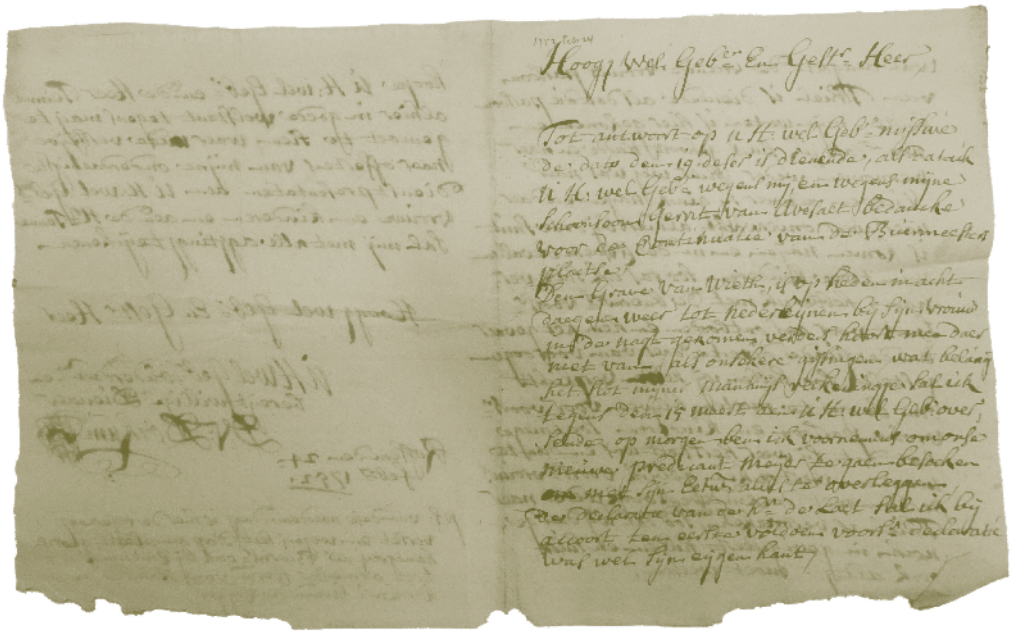

Hoogg wel Geb.r en Gestr. Heer

Tot antwoort op u H. wel Geb.r missive de dato den 19 deser is dienende, als dat ik u H. wel Geb.r wegens mij en wegens mijne schoonsoon Gerrit van Wesel bedanke voor de Genotenuatie van de Buurmeesters plaats.

Heer Grave van Wijth, is op heden in acht dagen weer tot hederijnen bij sijn vrouw in den magt gekomen, verder heeft men daar niet van, als onbekere gissingen wat beloning het het mijner manhijt verkeerd zoude, dan 19 maart ben ik u H. wel Geb.r over schuldig op morgen ben ik voornemens om ons Heeren predikant Majer te gaan besoeken om met sijn Eerw. alles te overleggen de declaratie van de kosten de zaak het ik bij accoort een ersten voldoen voorts is de declaratie wel sijn eigen kant.

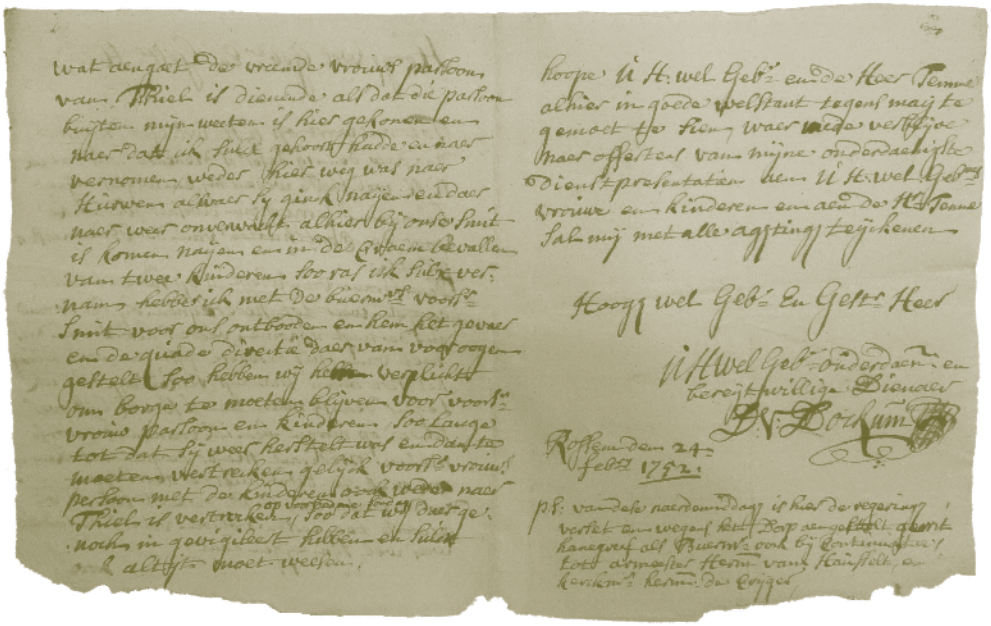

wat aangaat de vreemde vrouws persoon van Thiel is dienende, als dat de persoon buiten mijn weten is hier gekomen en naar dat ik sulk gehoort hadde en daar vernomen wederom hier weg was naar Huiwen alwaar sij gink naijen en daar naar weer onverwacht alhier bij onse smit is komen naijen en in de stoom bevallen van twee kinderen toe ras ik sulk vernam hebbe ik met de buurmr voorsz. Smit voor ons ontbooden en hem het gevaar en de quade directie daar van voorgegeslelt toe hebben wij hem verplicht om borge te moeten blijven voor voorsz. vrouw persoon en kinderen soo lange tot dat sij weer herstelt was en dan te moeten weetrekken gelijk voorsz. vrouws persoon met de kindereen op voorgaande wijse naar Thiel is vertrokken, soo dat wij daar geen noch in gevigilatie hebben en sulk altijt moet weesen.

hoope u H. wel Geb.r en de Heer Tenne alhier in goede welstant tegens mij te gemoet te sien waar ik de verschijnse maar offerteel van mijne onderdanigste dienstpresentatien heen u H. wel Geb.rs vrouwe en kinderen en aen de H.r Tenne sal mij met alle agting tegekeuen

Hoogg wel Geb.r en Gestr. Heer

u H. wel Geb.r onderdaen en bereijtwillige Dienaer

D. v. Dockum

Rossem den 24 feb.ri 1752.

p.s. van dese naedenmiddag is hier de regering verset en wegens het dorp aengestelt ghent kanegref als Buurm.r ook bij continuatie tot drossaer Heer van Hainselt en kerkenr.s Heer van Eijgen

III De Bataafs-Franse tijd

Aan het einde van de achttiende eeuw werd het bestuurlijke en politieke systeem van wat nog steeds de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was drastisch omgegooid. Dat in zijn voegen krakende bouwsel was in de steek gelaten door de spil van het geheel, erfstadhouder Willem V, die naar Engeland was gevlucht. De Fransen, die in 1795 het land waren binnengetrokken, ondersteunden een nieuw staatsbestel dat door de anti-Oranje gezinde patriotten was vormgegeven, de Bataafse Republiek. Dat systeem bracht bepaalde ideeën in praktijk die tijdens de Franse Revolutie opgang hadden gemaakt. En dat betekende onder meer dat de zorg voor de minder bedeelde medemens op een andere manier werd georganiseerd dan tot dan toe. Men ging in Frankrijk in de praktijk veel minder ver dan de denkbeelden van de revolutionairen, laat staan in Nederland, waar het allemaal nog meer behoudend was.

Weldadigheid, een andere benadering van hulp

Over het algemeen draaiden de discussies om twee keuzes die men had, die tussen uitdelen of faciliteren. Moet een liefdadige organisatie bijvoorbeeld een straatarme boer helpen te overleven door hem brood, kolen voor de kachel of kleding te geven, of tast ze dieper in de beurs en schaft ze een koe voor hem aan, of geeft ze hem een lening waarmee hij in zijn bedrijf kan investeren? Wie kan rekenen op regelmatige ondersteuning wordt passief en afhankelijk, en gaat minder snel op zoek naar werk om zichzelf te kunnen bedruipen. Wie wordt geholpen aan werk te komen waarmee hij zijn brood en brandstof kan verdienen staat veel zelfstandiger in het leven. Dat zijn veel gehoorde argumenten die al eeuwenlang van stal gehaald worden, ook nu.
De Fransen hadden ervaringen met 'bienfaisance' (weldadigheid) die in de plaats van 'charité' (liefdadigheid) moest komen. Zij streefden ernaar de armen in hun eigen woonplaats te helpen, om te voorkomen dat ze als bedelaars zouden rondzwerven en overal een beroep op de armenzorg zouden doen.[23] In 1798 werd een ontwerp gemaakt voor de eerste Grondwet van Nederland, de zogenaamde Staatsregeling voor het Bataafsche volk, waarin staat (artikel 48): 'De maatschappij, bedoelende in alles de welvaart harer leden, verschaft arbeid aan den nijveren, onderstand (dat wil zeggen, ondersteuning, hulp) aan den onvermogenden. Moedwillige lediggangers hebben daarop geene aanspraak. De maatschappij vordert de volstrekte wering van alle bedelarij'. Verder zou worden gezorgd (artikel 50) voor de opvoeding van 'verworpen kinderen'.[24]

17 Willem V wordt op de hak genomen op deze spotprent van Johannes Jelgerhuis uit 1786.
Aanleiding voor de prent waren gebeurtenissen rond Hattem en Elburg, begin september 1786. Patriottisch gezinde bestuurders verzetten zich hier tegen de prinsstadhouder. Willem V ('Aartstiran') wil voedsel afpakken van een Gelderse boer ('Bataaf'), die daar fel tegen protesteert.
Collectie Rijksmuseum Amsterdam

In de Franse tijd werden overal in Nederland 'Bureaux de Bienfaisance' opgericht, die de regie hadden over de hulp aan armen en gebrekkigen ('weldadigheid') door kerkelijke en maatschappelijke instellingen. Deze moesten hun administratie inleveren bij de bureaus, die daar op hun eigen wijze invulling aan gaven. Ondanks de hooggestemde ideeën die ingang hadden gevonden, was aan het soort hulp heel weinig veranderd. Dus werd er voornamelijk ondersteund en geen werk verschaft, ook al omdat het hier economisch gezien niet best ging. Wel kregen particuliere liefdadige stichtingen als het Manhuis het extra moeilijk omdat vraagtekens werden geplaatst bij de manier waarop bijstand werd verleend.

Het Manhuis onder druk

De rentmeester van Reindert baron van Randwijck correspondeerde sinds 1796 uitgebreid met het Bataafse, later Franse, gezag over de heerlijke rechten en de plaats die het Manhuis en de Geestelijke Beurs daarin innamen. Het Bataafs-Franse bewind had niets op met heerlijke rechten, die als feodaal, dus verwerpelijk, werden gezien. Rentmeester Van Dockum stuurde de autoriteiten kopie na kopie van leenakten, van de fundatiebrief uit 1567 en van lijsten van bedelingen die namens het Manhuis werden gedaan. Van Randwijck moest zich destijds vooral verantwoorden over de goederen die bij de Geestelijke Beurs hoorden, een nogal precair onderwerp. Zijn rentmeester legde uit dat deze beurs geen armenfonds was, maar eigendom van Van Randwijck, die uit de Geestelijke Beurs jaarlijks het tractement van de predikant van de hervormde gemeente van Rossum betaalde en dat van de schoolmeester. Verder werd daaruit het onderwijs aan de jeugd betaald, reparaties aan de kerk en pastorie, school en schoolhuis.[25]

In 1811 gaf Reindert baron van Randwijck aan het 'Bureau de Bienfaisance' in Zaltbommel weer de nodige uitleg over het Manhuis van Rossum. Dit was niet zo vreemd, want hetzelfde werd gevraagd aan de andere fondsen ter ondersteuning van behoeftigen. In Rossum waren dat de diaconie en de armenkas die door twee armmeesters werd beheerd. De rentmeester van het Manhuis berichtte dat het Manhuis van Rossum was gesticht en gefundeerd door Johan van Rossum op 10 maart 1567, nadat zijn broer Maarten van Rossum, heer van Rossum, tevoren was overleden. Hij verstrekte een opgave van de eigendommen, bestaande uit bouw- en weiland in Rossum, met de locatie en afmetingen, en van de uiterwaard bij Rijswijk, bestaande uit hooiland, weiland en houtgewas, 'waar van den grooten mij onbekend is'.[26]

Het beheer van het Manhuis werd behalve in het jaar 1811 in elk geval ook in 1813 gevoerd door het Bureau de Bienfaisance in Zaltbommel, waaraan de toenmalige rentmeester zijn rekeningen had opgestuurd. Of het bureau zich in die paar jaar uitgebreid heeft bemoeid met de wijze waarop het Manhuis werd bestuurd, is onduidelijk. Het Franse bewind kreeg het steeds moeilijker, economisch ging het slecht, overal was er stagnatie en achterstand. Men zal wel andere prioriteiten gehad hebben.

Wel kregen particuliere liefdadige stichtingen als het Manhuis het extra moeilijk omdat vraagtekens werden geplaatst bij de manier waarop bijstand werd verleend.

IV Het Manhuis vanaf de Franse tijd, vóór de grote hervormingen van de negentiende eeuw

18 (links) Een portretje van Jasper Ganderheyden, die ten tijde van Reindert baron van Randwijck (1738 -1816) en Otto baron van Randwijck (1763-1833), was aangesteld als rentmeester en administrateur van het Manhuis. Verder was hij van 1818 tot 1829 burgemeester van Rossum.
Collectie RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis Den Haag

19 (rechts) Otto baron van Randwyck (1763– 1833), opvolger van Reindert baron van Randwijck.
Collectie RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis Den Haag

Na het vertrek van de Fransen in 1813 kwam koning Willem I, zoon van de voormalige stadhouder Willem V, aan de macht. Hij heeft wat de armenzorg betreft de situatie van vóór de Franse tijd hersteld. De Bureaux de Bienfaisance werden opgeheven en de fondsen en goederen teruggegeven aan hun vroegere beheerders. Reindert baron van Randwijck kreeg weer alle zeggenschap over het Manhuis, zoals de fundatie nog steeds genoemd werd. De administratie werd op de oude voet voortgezet. Bedelingen aan behoeftigen van verschillende godsdienstige gezindten was het doel.[27]
Van Randwijck had het er uiteindelijk niet slecht afgebracht, want nog tot 1852 was het beheer van de Geestelijke Beurs in handen van een Van Randwijck. Elders waren de geestelijke goederen meestal in handen van overheden gekomen. Het betekende dat de heer en zijn rentmeesters ook na de Franse tijd veel invloed hadden in Rossum. Die heer mocht overigens bij koninklijk besluit uit 1822 sinds dat jaar in het Koninkrijk der Nederlanden de titel van baron voeren. Maar al in de zeventiende en achttiende eeuw noemden leden van de adel die lid van de provinciale ridderschappen waren zich 'baron', terwijl ze geen baronie bezaten. Het was een poging om op gelijke voet te komen met de adel in het buitenland. Zo ook – we zagen het al – leden van het geslacht Van Randwijck sinds de achttiende eeuw.[28]

Landelijke aanpak van ellende
Het Manhuis was in 1815 een van de drie liefdadige fondsen in Rossum, de 'Grote Armen' en de diaconie van de hervormde gemeente waren de beide andere fondsen. Deze drie partijen betaalden gezamenlijk

het tractement van dokter en vroedmeester Vetman te Alem en de medicijnen die hij voorschreef, om te zorgen dat de armen van het dorp hun broodnodige medische verzorging kregen.[29] De armenzorg was na de Franse tijd wel op een ander plan gekomen, als gevolg van de enorm toegenomen armoede. De Fransen hadden een uitgeput land achtergelaten, dat maar langzaam opkrabbelde. Velen hadden geen inkomsten, de bevolking nam te snel toe voor de schaarse middelen van bestaan en er heersten regelmatig ziekten onder mensen, dieren en gewassen. Er waren bijvoorbeeld uitbraken van runderpest in de negentiende eeuw, er heerste in 1845 aardappelziekte, aan het einde van de negentiende eeuw ontstond de graancrisis en raakte tuberculose onder alle lagen van de bevolking verspreid. Hoewel de armenzorg aanvankelijk teruggreep op de toestand van voor de Franse tijd, viel dat gezien de grote problemen niet vol te houden. Men streefde naar een landelijke oplossing. Zo werden hele volksstammen paupers naar de Koloniën van Weldadigheid bij Frederiksoord, Wilhelminaoord, Boschoord en Willemsoord gestuurd, of kwamen ze terecht in de strafkolonies van Veenhuizen en Ommerschans. Daar bouwden ze in het gunstigste geval een moeizaam bestaan op, maar meestal slaagden ze hier niet in. De zorg voor behoeftigen en armen werd in de loop van de negentiende eeuw dus veel grootschaliger én gericht op het aan het werk zetten van de armen die daartoe in staat waren.

Het Manhuis gaat op oude voet verder

Die vorm van ondersteuning was aan het kleinschalige Manhuis niet besteed. Dat gaf als vanouds geld uit aan uitdelingen van eerste levensbehoeften en bijdragen aan de huisvesting van armen, zoals onder andere blijkt uit de rekeningen uit de jaren twintig tot en met veertig van de negentiende eeuw. Er werd riet voor daken van armen gekocht, kleding, klompen, er is een keer een bedrag betaald voor het weiden van een koe van een arme vrouw en aan een behoeftige weduwe werd in 1827 een bijdrage gegeven om een 'varkje' te kunnen slachten. De vader van een blind kind die geneeskundige hulp zocht kreeg in 1847 geld, een ander kreeg in 1843 ƒ 46,- van het Manhuis als bijdrage aan de aankoop van een paard. Een aantal arme vrouwen ontving in 1828 een bedrag om 'patenten' van te kopen, oftewel vergunningen, om brood en beschuit langs de deuren te verkopen. Zo konden ze verzekerd zijn van een bestaan voor hen en hun gezinnen. De rechtstreekse ondersteuning kwam veelal terecht bij weduwen met kinderen, die na het wegvallen van de kostwinner maar moeilijk in hun onderhoud konden voorzien.

Verder betaalde het Manhuis het schoolgeld en samen met de schrijfbehoeften van arme schoolkinderen en doodskisten van overleden arme mensen. Minder voor de hand liggend waren de toelagen die voor de postbode 'op' Zaltbommel en die 'op' Den Bosch werden betaald. In 1839 werd bovendien voor ƒ 3,75 rode baai aangeschaft (een wollen stof) om daar een broek van de bode op 's-Hertogenbosch van te laten maken. Uit de rekeningen blijkt dat het Manhuis de giften veelal afstemde met die van de beide andere partijen die bijstand verleenden, de armenkas en de diaconie. Er was een taakverdeling ontstaan die onrechtvaardige situaties moest voorkomen.

Incidenteel droeg het Manhuis bij aan onderstand buiten Rossum. Zo werden onderdelen van de doodskist en de kosten voor de begrafenis van Lamert Kampsteeg uit Heesselt betaald. Heesselt was een van de heerlijkheden van de baron Van Randwijck.

Tussen 1826 en 1833 kocht het Manhuis lokaal vlas aan, dat tegen betaling werd gesponnen, tot garen gekookt of tot linnen verwerkt. Het meeste is uitgedeeld aan de armen, maar er werd ook linnen verkocht voor onder andere het behangsel in het huis van de pastoor en voor de kap van het wagentje van rentmeester Van der Dussen.[30]

20 Een zogenaamde centsprent met daarop afgebeeld diverse vormen van 'Nederlandsche weldadigheid', uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1818-1829. Dergelijke prenten konden voor weinig geld worden aangeschaft, vandaar de naam.
Collectie Rijksmuseum Amsterdam

PRENTEN UITGEGEVEN DOOR DE MAATSCHAPPIJ:

Tot Nut van 't Algemeen.

NEDERLANDSCHE WELDADIGHEID.

Gratis Vaccineren.

Geneeskunst! u zij lof! u, die den vond bedacht,
Die zegen schenkt aan de aarde en troost aan ons geslacht!
Heil, *Neêrland!* gij, die dan, wanneer de smetstof woedt,
Het kroost der schaamlen redt en voor 't gevaar behoedt.

Aanneming in het Weeshuis.

Verlaten zijt gij niet, gij, troosteloose wees!
Te hooger stijgt de zorg, hoe meer uw kommer rees.
Zie, hoe welddadigheid verlaten weezen wenkt,
Hun Vaders wedergeeft en Moeders wederschenkt.

Fundatie-Huis van de Vrouwe van Renswoude.

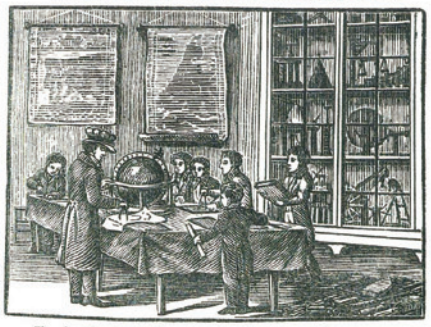

Zie, hoe de nijvre wees, om vlug verstand vereerd,
Hier afgezonderd leeft en Vrije Kunsten leert.
Roemt, *Utrecht*, *'s Hage* en *Delft!* het Erfdeel van die Vrouw;
Haar weldaad sterkt met kracht der weezen heilgebouw.

Predriks-Oord.

Weldadigheid, Gods beeld, praalt dan eerst rijk en schoon,
Als de armoê 't loon geniet van eigen vlijtbetoon:
Voor haar blijft, welk een glans het goud ook om zich spreid',
De grootste weldaad *werk* en nutte *werkzaamheid*.

Veenhuizen.

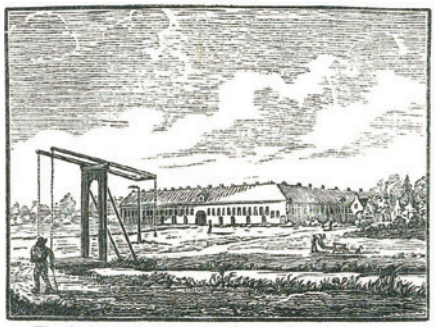

Hier ziet het weesje zich, op 't stil en vreedzaam land,
Gevormd en opgeleid tot een' gewenschten stand.
Deelde eens zijn vroege jeugd in 's levens moeite en pijn,
Hier leert hij vlijtig, braaf, wijs en gelukkig zijn.

Gasthuis.

Hier volgt de mensch de les, die hem de Hemel gaf:
Verzacht des lijders leed, en droog zijn tranen af;
Schenk aan den kranke troost, door liefde en broedermin,
En fluister hem de hoop op blijder toekomst in.

Soep- en Turfuitdeeling.

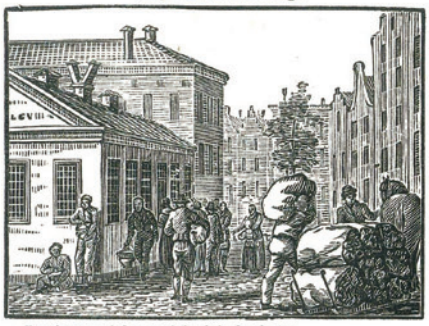

De winter voer' den nood der lijdenden in top,
Hij voert weldadigheid tot hooger werkkring op;
En wie van koude beeft, en wie van honger schreit
Vind brandstof, hem ten dienst, en voedsel toebereid.

Collecte.

Als water, vuur en krijg verdelgen have en goed,
Of, als de winterkoû de schaamlen lijden doet,
Dan is geen volk op aarde aan *Neêrlands* volk gelijk;
't Is mild door God bedeeld, maar meest in weldoen rijk.

Brooduitdeeling.

't Gebrek woede elders voort, en doe, in hut of stulp,
't Behoeftig volk vergaan, bezwijken zonder hulp:
In Ruijters Vaderland vertoont zich naauw de nood,
Of Ruijters kroost snelt toe en geeft den armen brood.

Invaliden-Huis.

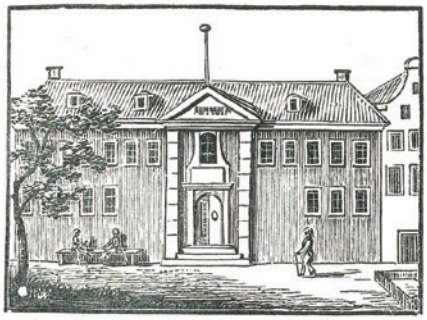

Voor helden, droef vermankt, verrees dit nut gesticht,
Hier word hun smart verzacht, en, wat hen drukt, verlicht.
Wie, als de nood het eischt, zijn lijf en leven biedt,
Is zeker — *Nederland* vergeet zijn dappren niet.

Hofje.

Het teêr geslacht, door tal en last van jaren krom,
Voelt hier den kommer niet van zwakte en ouderdom;
Maar looft de zorg en trouw, die hier nog heil beschikt,
De wankle treden schraagt en 's levens last verlicht.

Oude Mannen- en Vrouwenhuis.

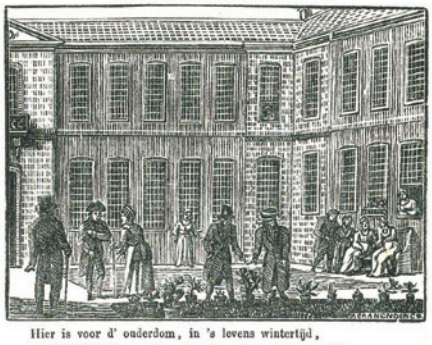

Hier is voor d' ouderdom, in 's levens wintertijd,
Een schuilplaats aan de rust, die ouden voegt, gewijd;
Hier denkt de grijze vaak aan 't goed, dat God hem gaf
En hopend ziet hij uit naar de andre zij van 't graf.

Te Amsterdam, ter Boekdrukkerij van DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON, Warmoesgracht, Buurt LL., 58.

21 Godard Adriaan Jacob baron van Randwijck.
Collectie RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis Den Haag

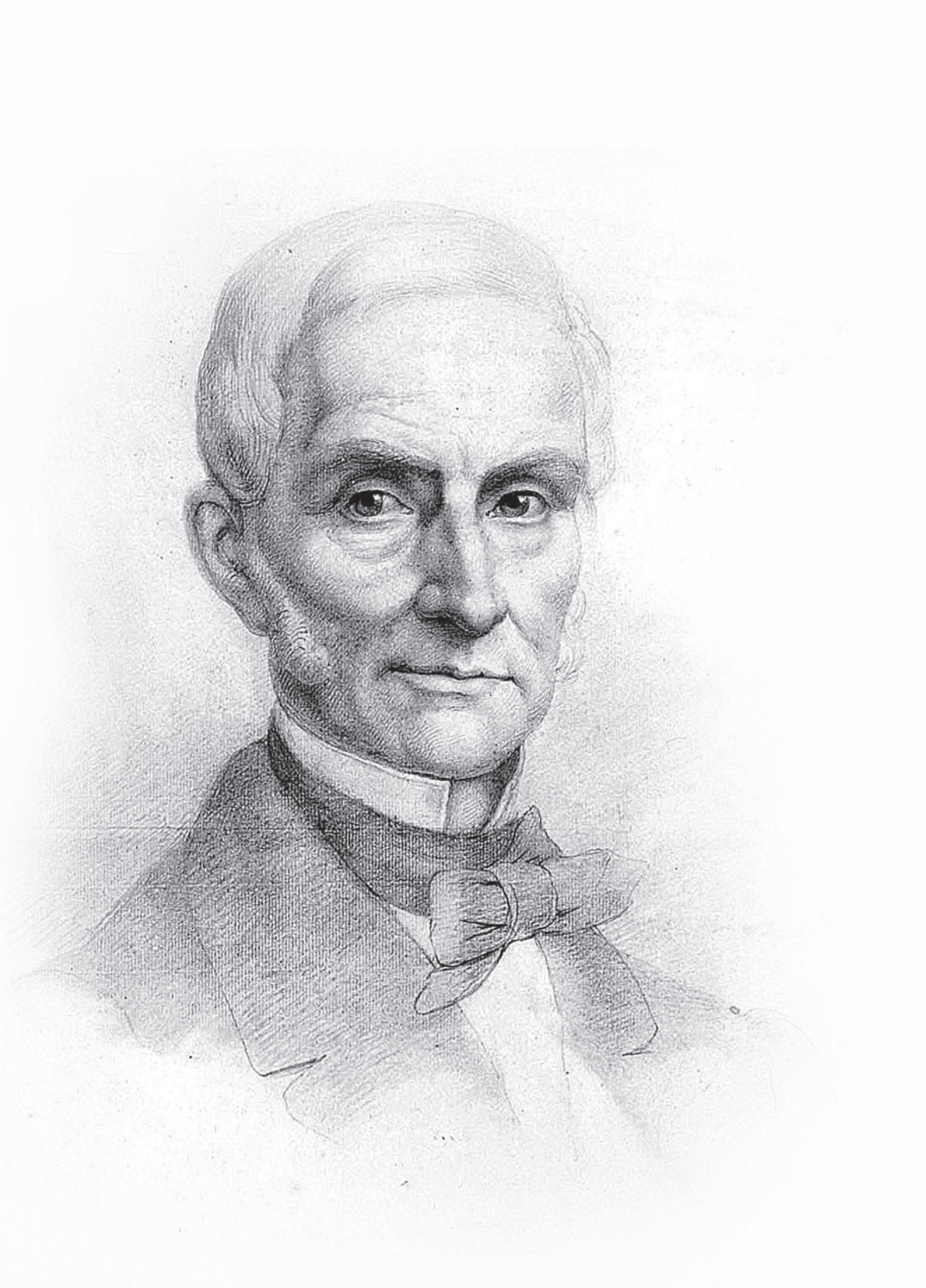

V Grote veranderingen rond 1850

Rond het midden van de negentiende eeuw bestonden vergevorderde plannen voor een nieuwe wet voor de armenzorg, die het enorme sociale probleem zou aanpakken. De liberaal Thorbecke wilde de armenzorg drastisch hervormen en daar een publiek belang van maken. Door de val van zijn kabinet, het Eerste kabinet Thorbecke hield het van 1849 tot 1853 vol, kwam daar uiteindelijk weinig van terecht.

Gevolgen van de Armenwet van 1854

In het jaar volgend op de beëindiging van zijn kabinet werd de zogenaamde Armenwet van 1854 aangenomen, die voorbij ging aan de inzichten van Thorbecke. De armenzorg werd niet van staatswege geregeld, maar was een voortzetting van het aloude systeem van liefdadigheid en bedeling door kerkelijke instanties, aangevuld met burgerlijke armenkassen onder toezicht van lokale autoriteiten. Het was de bedoeling dat de armen die niets van de kerk kregen aanspraak konden maken op de burgerlijke armenkassen van de plaats waar ze geboren waren. De lokale overheden wilden echter zo min mogelijk aan hen uitgeven. En dan was die kerkelijke en burgerlijke zorg nog beperkt tot fatsoenlijke armen. Voor zwervers, bedelaars, criminele armen en andere arme lieden die het niet zo nauw namen, bestond geen vangnet. Zij werden bij voorkeur afgevoerd naar de eerder genoemde strafkoloniën in het oosten van het land.[31]

In het kader van de bemoeienissen met de armenzorg lieten Thorbecke's ministerie van Binnenlandse Zaken en de provincie Gelderland het Manhuis in Rossum natrekken, dat beheerd werd door dezelfde Van Randwijck die hier ook de Geestelijke Beurs beheerde. Net als in de Franse tijd probeerde de overheid het terrein te betreden dat tot die tijd exclusief van het Manhuis was geweest.
Dat de positie van het Manhuis daardoor veranderde blijkt alleen al uit de gebruikte termen. Terwijl in de correspondentie uit 1851 en 1852 sprake is van het 'Manhuis' of de 'Manhuisfondsen' wanneer het om de financiën gaat, verandert de aanduiding in de loop van 1852. Het wordt 'het Manhuisfonds' zonder meer. Een fonds dat op gelijke voet stond met andere lokale fondsen die zich met de armenzorg bezighielden.

Tegen het licht bij de provincie

Het begon ermee dat autoriteiten van de provincie Gelderland in 1851 informeerden naar het functioneren van het Manhuis, waarbij ze verwezen naar de bepalingen in de stichtingsbrief uit 1567. G.A.J. baron van Randwijck reageerde met een overzicht van de geschiedenis van de fundatie en gaf uitleg over het bestuur van het Manhuis. Op dat moment werd het beheer van de manhuisgoederen door de eigenaar van de heerlijkheid Rossum gevoerd, samen met een administrerend provisor, namelijk de rentmeester van Van Randwijck, die als zodanig door Van Randwijck voor zijn diensten betaald werd. Dat week, zoals de provincie had geconstateerd, af van de regel in de stichtingsbrief van Johan van Rossum, waarin drie provisoren worden genoemd. Van Randwijck stelde van zijn kant dat het er zo in elk geval al een eeuw lang aan toeging. Uit een akte van de schepenen van Driel, die hij in bezit had en in kopie aan de provincie opstuurde, zou blijken dat de heer van Rossum niet perse de schout in het bestuur hoefde op te nemen, zoals in de stichtingsbrief staat, maar een andere bekwame persoon kon aanwijzen.

Van Randwijck las de naam van de man die destijds naast de deken van Rossum als provisor was benoemd als 'Erf Henrichsz' (dat moet zijn 'Egen Henrickssz'). Bij andere gelegenheden werd deze schepenbrief juist aangehaald om te bewijzen dat de heer van Rossum geheel volgens de letter van de stichtingsbrief provisoren had aangesteld. De schepenbrief wordt nog steeds bewaard in het Archief van het Manhuisfonds.[32] Over de benoeming van de deken van Rossum in het bestuur, zoals de stichtingsbrief voorschreef, kon Van Randwijck kort zijn. Sinds 1600, toen het dorp officieel protestants was geworden, waren hier geen dekens meer en konden die dus ook niet tot het bestuur toetreden. Kortom, het Manhuis werd sedert ongeveer 1600 door twee provisoren bestuurd, waarvan één in elk geval een Van Randwijck was en de tweede in de meeste gevallen de rentmeester van Van Randwijck.
Van Randwijck schreef aan de commissaris des Konings van de provincie Gelderland, W.A. baron Schimmelpenninck van der Oijen, dat hij best inzage wilde geven in alle roerende en onroerende goederen van het Manhuis van Rossum. Hij wilde ook samen met de provincie regelen dat die goederen zouden blijven dienen voor het doel waarvoor ze bestemd waren. Van Randwijck merkte op dat de stichting in het verleden niet slecht beheerd kon zijn, gezien de toename van goederen vergeleken met wat in de stichtingsbrief wordt genoemd. Het fonds, dat er de laatste jaren behoorlijk op vooruit was gegaan, werd volgens hem gebruikt voor bedelingen, een aandeel in het tractement van de dokter die de armen van Rossum bijstond, subsidies aan het algemeen armbestuur voor kostgelden, verbetering van bouwvallige woningen van armen en andere onderstand die hij zinvol vond.

Controle

Van hogerhand werd allereerst aangedrongen op personele wijzigingen in het bestuur van het Manhuis, zodat dit niet meer uitsluitend een zaak van Van Randwijck en zijn rentmeester zou zijn. Van Randwijck sloot zich hierbij aan, maar wilde geen geestelijke als provisor, aangezien dan de strijd tussen protestant en katholiek zou kunnen oplaaien, een slechte zaak voor een stichting die zich volkomen neutraal opstelde. Johan van Rossum had volgens hem in 1567 de geestelijkheid alleen aan het bestuur van het Manhuis toegevoegd om ervoor te zorgen dat de begunstigden zich aan hun vrome plichten hielden die in de stichtingsbrief waren voorgeschreven. Omdat het Manhuis in de zin van een huis voor vier mannen niet meer bestond, kon dat toezicht door een geestelijke vervallen.
Anno 1852 stemde Van Randwijck in met controle door de provincie Gelderland op het financiële beheer van het Manhuis, zodat kon worden gewaarborgd dat de goederen van het fonds werden gebruikt voor de doelen die men zich had gesteld. Het beheer van de instelling zou daarmee voldoen aan de regels die golden voor openbare liefdadigheid. Tevens zou er door de overheid, dus de provincie Gelderland, op worden toegezien dat de bedoelingen van de stichter van het fonds werden nageleefd. De provincie moest verder de benoeming van nieuwe provisoren goedkeuren, afgezien van de collator tevens opperprovisor, een Van Randwijck. De provincie pleitte ervoor om de burgemeester van Rossum als provisor te benoemen in plaats van de schout die Johan van Rossum voor ogen had. Was dat al een behoorlijk bittere pil voor Van Randwijck, hij kreeg nog meer te verwerken. Hij moest ermee akkoord gaan dat hij

Van Randwijck merkte op dat de stichting in het verleden niet slecht beheerd kon zijn, gezien de toename van goederen vergeleken met wat in de stichtingsbrief wordt genoemd.

niet langer het beheer zou hebben over de Geestelijke Beurs. Van Randwijck overwoog even om dit aan te vechten, maar liet het hier bij nader inzien niet op aan komen. In het vervolg werden de goederen van de Geestelijke Beurs beheerd door het Bestuur der Domeinen, een overheidsinstelling.[33]

De kwestie Poederoijen

Maar het heetste hangijzer dat in 1852 in beeld kwam was de kwestie Poederoijen. Uit een missive van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de commissaris des Konings van 30 april 1852 blijkt dat de overheid Johan van Rossum wilde navolgen, die niet alleen de behoeftigen van Rossum, maar ook die van Poederoijen bevoordeelde. De burgemeester en wethouders van Poederoijen maakten al spoedig aanspraak op een deel van de inkomsten van het Manhuisfonds. De archivaris van de provincie Gelderland had een document geproduceerd over de stichtingsbrief, waarin hij belichtte dat Johan van Rossum aan oude mannen van de 'regten bloede van Rossum' boven die van Poederoijen de voorkeur gaf bij het vergeven van een plaats in het Manhuis. Rossum en Poederoijen werden door hem dus niet gelijkwaardig behandeld.
In de stukken uit 1853 van het Manhuisfonds, dat op dat moment bijna drie eeuwen oud was, stond volgens de bestuurders dat het tenminste tenminste gedurende de afgelopen anderhalve eeuw op dezelfde wijze werd bestuurd, dus alleen ten behoeve van ingezetenen van Rossum. Het Manhuisfonds vond het daarom erg merkwaardig dat Burgemeester en Wethouders van Poederoijen plots aanspraak maakten op de helft van het fonds, onder het motto dat Rossum en Poederoijen gelijk op moesten delen in de opbrengsten van de stichting. De Poederoijense bestuurders redeneerden dat Johan van Rossum immers het Manhuis had bedoeld voor een gelijk aantal oude mannen uit Poederoijen en Rossum.
Het Manhuisfonds concludeerde aan de hand van oude rekeningen dat de gemeente Poederoijen aantoonbaar nooit iets had ontvangen uit dit fonds en daar ook nooit tegen had geprotesteerd, zoals ouden van dagen uit Poederoijen konden bevestigen. En dat ondanks het feit dat volgens het fonds de inhoud van de stichtingsbrief zeer goed bekend was in de gemeente Poederoijen. Rossum was, nog steeds volgens het Manhuisfonds zelf, bijna drie eeuwen lang in het ongestoorde bezit van het fonds geweest, wat betekende dat de aanspraken van Poederoijen al lang verjaard waren.
Poederoijen stelde zich aanvankelijk terughoudend op. In een brief van 24 februari 1853 aan de provincie schrijven burgemeester en wethouders slechts: wanneer men naar de geest van de stichtingsbrief handelt, dan volgt daaruit dat de behoeftigen uit Rossum en Poederoijen evenveel aanspraken hebben, immers: twee personen uit Rossum en twee uit Poederoijen kwamen in aanmerking. Poederoijen had echter nooit iets uit het Manhuisfonds ontvangen en ook nooit 'enige reclame gedaan', voor zover bekend. De gemeente Poederoijen was naar eigen zeggen de inhoud van de stichtingsbrief niet bekend. Zelfs de heer A. Vervooren, 90 jaar oud, wist hier niets van. Wel hadden sommigen vroeger bij geruchte vernomen dat Poederoijen misschien nog wel in de inkomsten van de Manhuisgoederen te Rossum zou moeten delen, als daarvoor de bewijzen boven water te krijgen waren. Niemand had die bewijzen echter kunnen achterhalen.[34]

Gaandeweg mat Poederoijen zich een veel fermer standpunt aan. Vermoedelijk gebeurde dat onder invloed van Gedeputeerde Staten van de provincie Gelderland. De overheid deed er in die tijd alles aan om de kosten die zij voor de armenzorg moest maken zo beperkt mogelijk te houden, zoals wel blijkt uit de tekst van de Armenwet uit 1854. Een particulier fonds dat de nood in Poederoijen kon verlichten, was dan ook zeer welkom. Burgemeester en wethouders van Poederoijen stelden het Manhuisfonds te

Rossum op de hoogte van het feit dat de gemeente recht had op de helft van de inkomsten van het Manhuisfonds. Gedeputeerde Staten steunden deze aanspraken uiteraard, maar het Manhuisfonds was en bleef mordicus tegen. Gedeputeerde Staten boden aan om te bemiddelen, tegelijkertijd dreigend dat, wanneer het niet lukte om tot overeenstemming te komen, het reglement van het Manhuisfonds niet zou worden goedgekeurd door de provincie. Omdat dit verplicht was, zat het Manhuisfonds n 1853 behoorlijk klem. Tegen wil en dank, en met het onaangename gevoel dat de aanspraken van de gemeente Poederoijen erg dubieus waren, kwam het tot een loven en bieden.

Afspraken over de Manhuiswaard

Uiteindelijk werd een compromis bereikt, vooral ter voorkoming van hoog oplopende proceskosten voor het Manhuisfonds. Poederoijen zou de helft van de 'zuivere opbrengsten'(de inkomsten van pachten en hout- en rietgewas minus de kosten van het bijhouden van weg- en waterwerken en diverse belastingen) van de Manhuiswaard bij Rijswijk van het Manhuisfonds te Rossum ontvangen. Berekend was dat dit zou neerkomen op ongeveer een kwart van de gemiddelde zuivere opbrengst van het hele fonds gedurende de twaalf jaar vóór 1854. Poederoijen had een derde geëist en meer administratieve zeggenschap, maar moest inbinden.

Het Manhuisfonds verplichtte zich om in een apart hoofdstuk van zijn jaarrekeningen verantwoording af te leggen over de inkomsten van en uitgaven voor de Manhuiswaard bij Rijswijk en over de grootte van de som die naar Poederoijen ging. De rekeningen, inclusief het hoofdstuk over Poederoijen, moesten worden goedgekeurd door Gedeputeerde Staten. De constructie met het aparte hoofdstuk van de Manhuiswaard, dat naar de gemeente Poederoijen, later de voormalige gemeente Poederoijen, werd gestuurd, bleef tot 1992 bestaan. De controle door Gedeputeerde Staten was echter in 1961 al afgeschaft.[35]

Opvallend is dat nergens in de hele discussie over de rechten van Poederoijen het argument naar voren komt dat de fundatie van Johan van Rossum in 1567 betrekking had op twee van zijn eigen heerlijkheden in de Bommelerwaard. De Van Randwijcks zaten in een andere situatie. Het geslacht bezat sinds 1633, toen Jacob van Randwijck de heerlijkheid aan-

22 **Het Huis te Rossum, circa 1850-1854, prent uitgegeven door Frans Buffa en Zonen.**
Collectie Rijksmuseum Amsterdam

kocht, wel Rossum, maar *niet* de heerlijkheid Poederoijen. De aankoop van de heerlijkheid Rossum bezorgde het geslacht automatisch het Manhuis, zoals in de stichtingsbrief geregeld is. Het kwam bij de Van Randwijcks en hun mede provisoren logischerwijs niet op om van geld van het Rossumse Manhuis goede werken in Poederoijen te verrichten. Zij hadden daar immers geen relatie mee. Wel gingen er incidenteel giften van het fonds naar bewoners van andere heerlijkheden van Van Randwijck, zo blijkt uit rekeningen.

Reglement van 1856

Op 22 januari 1852 werd een gewijzigd concept reglement over de samenstelling en inrichting van het bestuur en het beheer van het Manhuisfonds te Rossum opgesteld en opgestuurd naar Gedeputeerde Staten. Dat werd door hen, zoals gezegd, niet goedgekeurd. Na de boven beschreven verwikkelingen is dit reglement gewijzigd, wat resulteerde in het definitieve reglement van 1856.[36]

Het reglement van 1856

Reglement omtrent de samenstelling van het bestuur over en wijze van beheer een aanwending van inkomsten van het Manhuisfonds te Rossum.

Samenstelling en inrichting van het bestuur

art. 1

Het bestuur bestaat uit de tijdelijke eigenaar van het huis en de heerlijkheid Rossum als collator en opperprovisor, de tijdelijke burgemeester van Rossum, voor zover deze zich met de betrekking belast, en een ingezetene van de gemeente Rossum, als mede provisoren, de laatste te benoemen door H.H. Gedeputeerde Sta-

23 Het reglement van het Manhuisfonds te Rossum uit 1855, definitief ingevoerd in 1856.
Foto's auteur

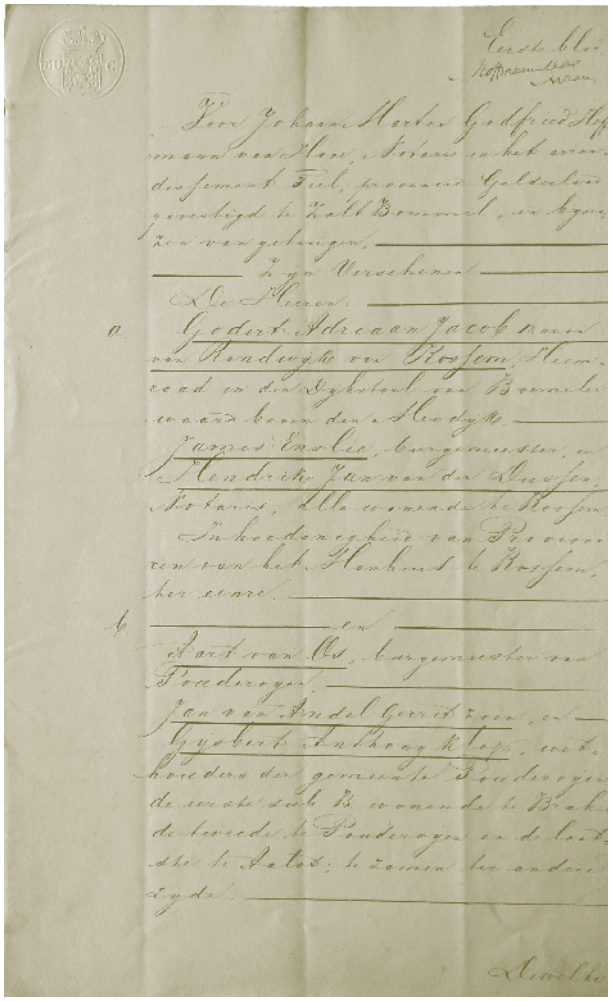

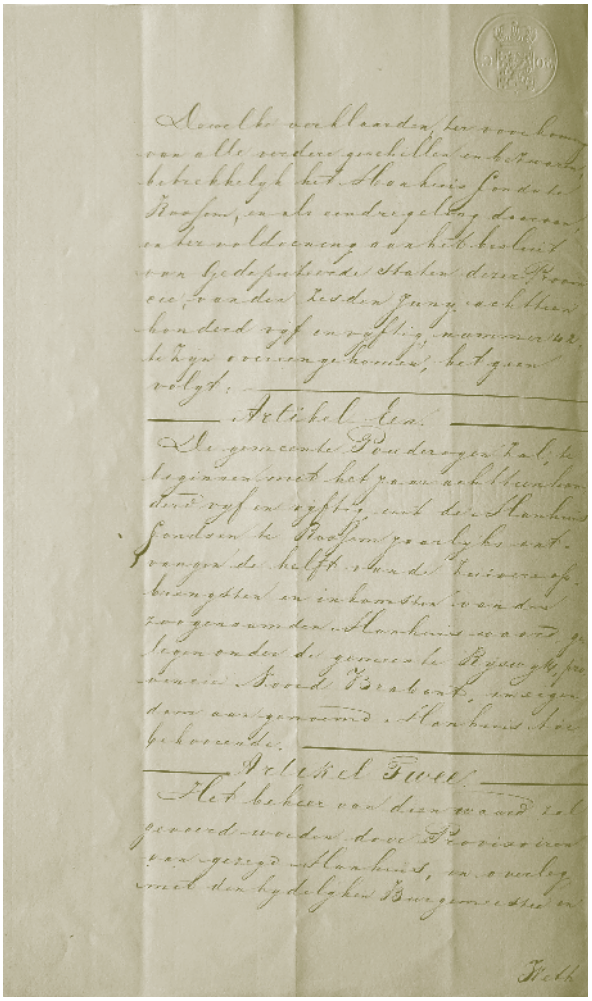

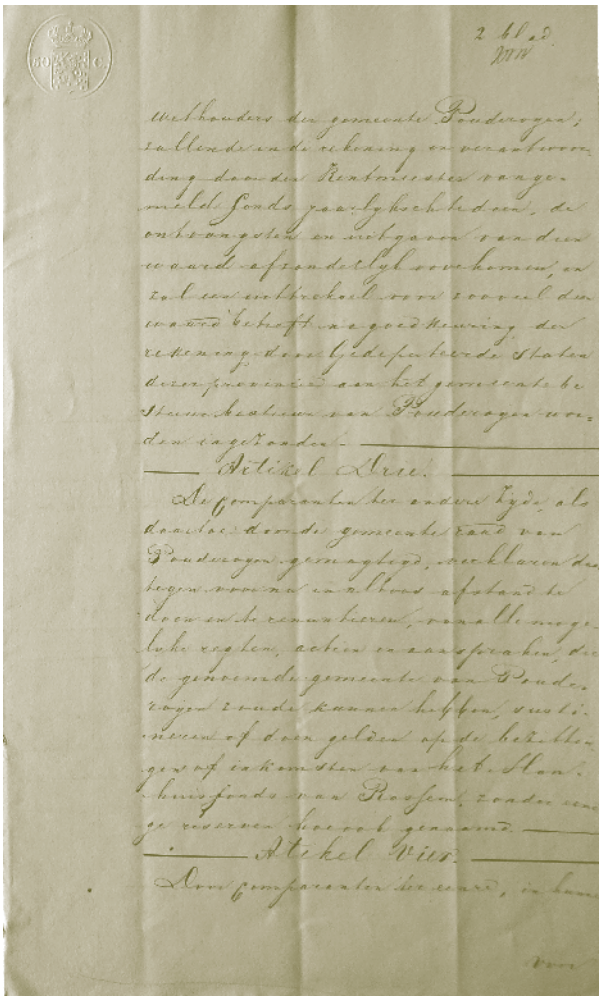

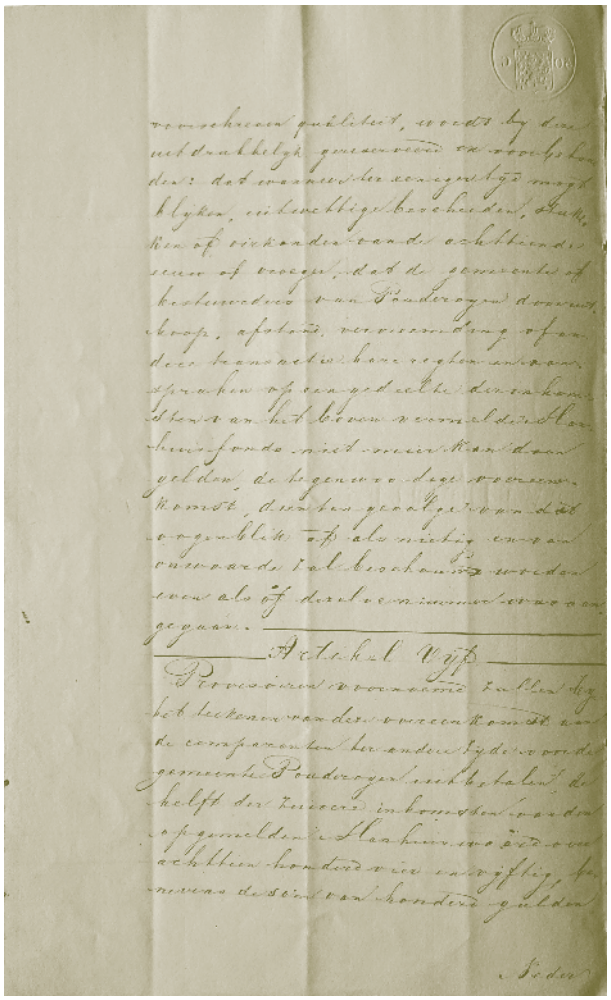

ten uit een voordracht van drie kandidaten door de collator te doen, zodanig als zulks is samengesteld bij resolutie van GS van 8 juni 1852 nr. 4 en goedgekeurd door de koning blijkens missive van de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 6 augustus daaropvolgend nr. 205, 7e afdeling.
Indien de burgemeester verschoond wenst te blijven van de betrekking van mede-provisor, zal, zoals bij bedoelde resolutie is opgegeven, een lid van de raad in zijn plaats door de raad voor drie jaar worden benoemd.

art. 2
Wat betreft het beheer van de eigendommen van het fonds in de provincie Noord-Brabant, de Manhuiswaard bij Rijswijk, zal dit door de provisoren van gezegd Manhuis worden gevoerd, in overleg met de tijdelijke burgemeester en wethouders van de gemeente Poederoijen die daartoe bij raadsbesluit zijn gemachtigd, naar aanleiding van het besluit van GS d.d. 9 januari 1855 nr. 80, blijkens de overeenkomst vervat in een notariële akte tussen genoemde provisoren en Burgemeester en Wethouders van Poederoijen, gepasseerd voor notaris Hoffmann van Hove en getuigen te Zaltbommel, 9 oktober 1855, geregistreerd aldaar op 19 oktober 1855 deel 51 fol. 48 v.c. 4.[37]

art. 3
Ingevolge besluit van GS van 29 augustus 1855 nr. 11 zal met 1 september 1858 een van de ingezetenen van de gemeente drie jaar lang de betrekking van provisor bekleden, aftreden, doch opnieuw kunnen worden voorgedragen.

art. 4
Een van deze provisoren zal door de collator worden belast met het doen van de

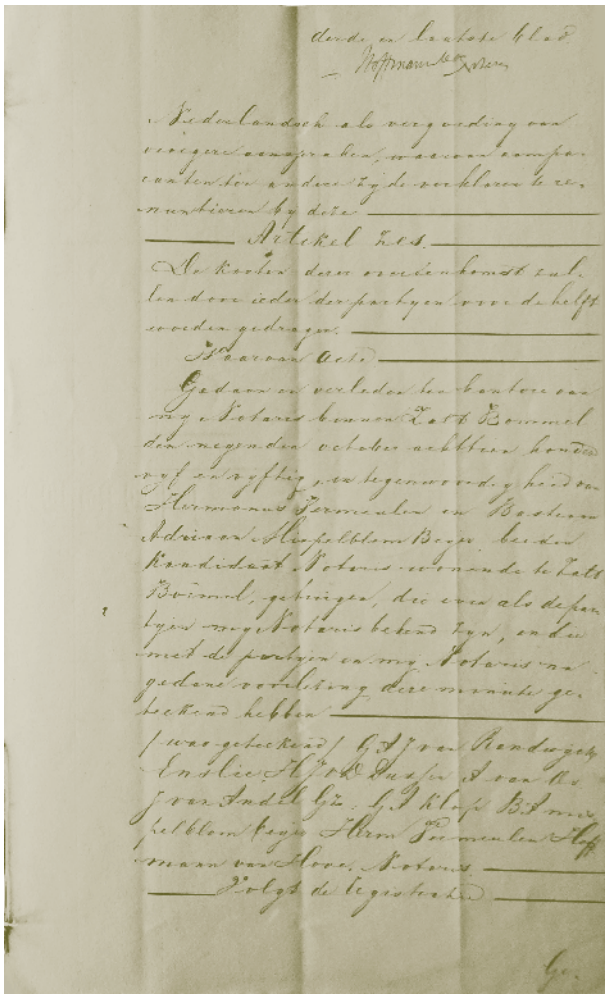

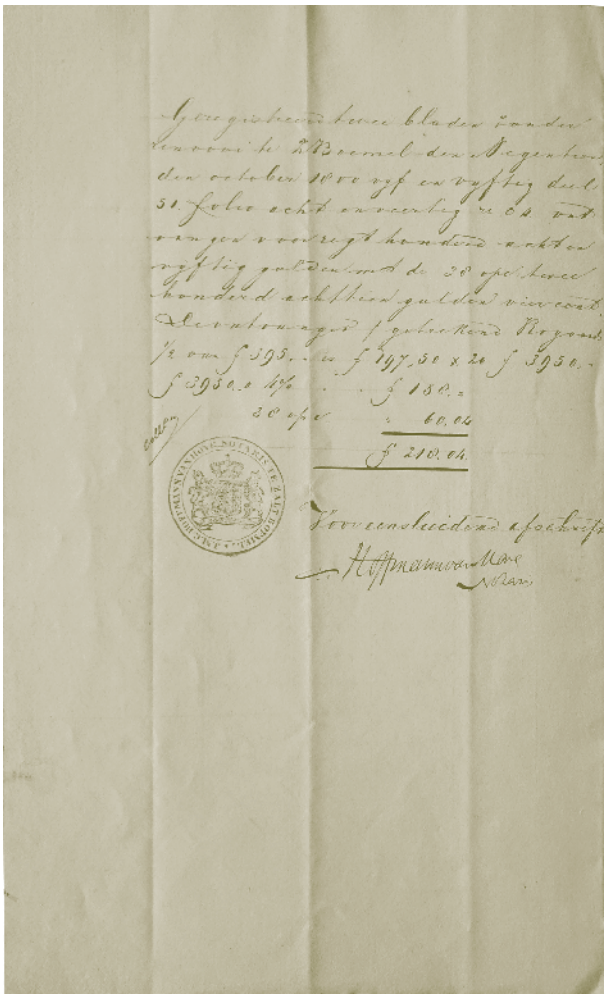

ontvangsten en uitgaven en de dagelijkse gang van zaken.

art. 5
De collator belegt de vergaderingen en bekleedt het voorzitterschap. Behalve de vergadering bepaald in art. 8 zullen jaarlijks nog minstens twee vergaderingen gehouden worden. Wanneer de collator niet bij de vergaderingen tegenwoordig kan zijn, kan hij zich laten vervangen.

art. 6
Alleen de provisor bedoeld in art. 4 zal inkomen genieten, de andere bestuursleden niet; alleen zullen hun reiskosten vergoed worden wanneer zij zich voor het fonds buiten de gemeente moeten begeven.

art. 7
Provisoren zullen behoorlijk toezicht houden op het gedrag van de bedeelden en delen hun aanmerkingen dienaangaande mee bij de eerste vergadering of tussentijds.

Wijze van beheer der eigendommen en aanwending der inkomsten van het fonds

art. 8
Jaarlijks, en wel in de eerste helft van november, zal door het bestuur de rekening van het vorige jaar worden opgemaakt, 'waarbij geen restanten van wanbetaling zullen geleden worden'. Hiervan kan in enkele gevallen worden afgeweken, maar de beweegredenen zullen worden medegedeeld bij het overleggen van de rekeningen aan H.H. Gedeputeerde Staten.

art. 9
In de rekening zullen de ontvangsten en uitgaven van de Manhuiswaard te Rijswijk

afzonderlijk moeten voorkomen. Nadat het bestuur de goedgekeurde rekening van GS terug zal hebben ontvangen, zal een afschrift of uittreksel worden gestuurd naar het gemeentebestuur van Poederoijen, voor zover betreffende de zuivere ontvangsten en uitgaven van de Manhuiswaard. Hiervan komt de gemeente volgens artikel 2 van de akte de helft toe. Over die helft kunnen Burgemeester en Wethouders van Poederoijen dadelijk na goedkeuring van de rekening beschikken, zonder verantwoording daarover af te leggen aan de provisoren.

art. 10
De provisor belast met het doen van de ontvangsten en uitgaven is verantwoordelijk voor het niet ontvangene, en zal jaarlijks tot beloning genieten 5 ten 100 van de gewone inkomsten van het gehele fonds.

art. 11
De rekening (zie art. 8) zal in duplo worden opgemaakt en vóór 1 december ter goedkeuring aan GS worden opgezonden, een exemplaar zal verblijven in het archief van het bestuur.

art. 12
Levert de rekening een voordelig slot op, dan zal dit geheel of gedeeltelijk belegd worden naar goedvinden van het bestuur.

art. 13
De collator is bewaarder van de fondsen, inkomende stukken, rekeningen en alle andere archiefstukken en is bij inventaris, waarvan iedere provisor een afschrift krijgt, verantwoordelijk voor de bewaring. Hij geeft inzage en mededeling van die stukken aan provisoren wanneer zij die aanvragen.

art. 14
De grondeigendommen zullen in het openbaar worden verpacht. In algemeen overleg van het bestuur kan hier in enkele gevallen van worden afgeweken, maar alleen wanneer aan GS de beweegredenen worden meegedeeld.

art. 15
Bij voortduring zullen aan behoeftigen van beider kunnen en allerlei gezindten vaste bedelingen worden verstrekt, mits zij ingezetenen van Rossum zijn.

art. 16
De bedeelden moeten minstens 50 jaar oud zijn en bewijzen kunnen overleveren van een goed zedelijk en onberispelijk gedrag.

art. 17
De bedeling geschiedt bij wekelijkse of driemaandelijkse toelagen, naar goedvinden van het bestuur.

art. 18
De bedeelden worden door de collator opperprovisor aan de mede provisoren voorgesteld, die met de collator de bedeelden beoordelen en bepalen.

art. 19
Aan de bedeelden kan ook geneeskundige hulp worden verleend. Ook kunnen de kosten van het onderwijs aan kinderen of kindskinderen van bedeelden worden vergoed.

art. 20
In buitengewone gevallen kunnen er ook levensbehoeften, brandstoffen en kledingstukken aan de bedeelden worden verstrekt, terwijl ook enige herstellingen aan hun woningen kunnen worden verricht.

art. 21
De bedelingen zoals bedoeld in art. 19 en 20 geschieden in overleg met de collator en mede provisoren.

art. 22
De collator kan, wanneer de kas zulks toelaat, tijdelijke hulp aan enkele behoeftigen verstrekken, waarvan hij kennis geeft bij elke vergadering aan mede provisoren.

art. 23
Wanneer men het nodig oordeelt dit reglement te veranderen, strekkend tot meerder voordeel van dit fonds, kunnen die onder goedkeuring van GS worden gemaakt.

Aldus vastgesteld door provisoren van het Manhuis te Rossum, 19 januari 1856. Goedgekeurd bij besluit van GS, 6 februari 1856.[38]

Twee fondsen, twee besturen
In de praktijk zijn sinds 1856 twee manhuisfondsen actief, het Manhuisfonds van Rossum onder voorzitterschap van de collator en opperprovisor, een baron Van Randwijck, en het Manhuisfonds van Poederoijen, onder voorzitterschap van de burgemeester van Poederoijen (na de gemeentelijke herindelingen die van Brakel en vervolgens Zaltbommel). Beide fondsen deelden geld en goederen uit aan armen en hulpbehoevenden die van onbesproken gedrag moesten zijn. De manier waarop verschilde nogal. Het fonds in Poederoijen was veel meer een verlengstuk van de gemeente dan dat in Rossum. We verwijzen voor de gang van zaken in Poederoijen naar de afzonderlijke publicatie over dat onderwerp.

VI Het Manhuisfonds van Poederoijen met bestuurders uit Rossum én uit Poederoijen

Het bestuur dat in 1855 aantrad voor de Poederoijense tak van het Manhuisfonds had veel weg van dat van de Rossumse tegenhanger. Er waren drie bestuurders actief die zich bemoeiden met de besteding van de gelden, namelijk de burgemeester in functie en twee wethouders van Poederoijen. Zij werden tot ongeveer 1925 niet als provisor aangeduid. Als het voor 1925 in verband met Poederoijen over provisoren ging, dan waren dat de Rossumse provisoren. Die beheerden de Manhuiswaard bij Rijswijk. Dat wil zeggen, ze verpachtten de grond en de gewassen die daarop stonden (hout, riet), zorgden voor het onderhoud van wegen, kaden en watergangen, betaalden polderlasten etc. De helft van de opbrengsten van die waard droegen ze na aftrek van de onkosten af aan de gemeentebestuurders in Poederoijen. Verder had het Manhuisfonds van Poederoijen de volledige inkomsten van het zogenaamde Manhuiswaardje achter de hervormde kerk bij de Maasdijk van Giessen, dat sinds 1916 in de rekeningen voorkomt. In hetzelfde jaar kreeg het fonds overigens de niet erg opzienbarende vergoeding van 50 cent van het leger ('het stafkwartier') voor het maken van een uitkijkpost in de Manhuiswaard. Dat stond in verband met het in paraatheid brengen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie tijdens de Eerste Wereldoorlog.[39]

24 Kadastrale minuut met daarop de Manhuiswaard.
Brabants Historisch Informatie Centrum

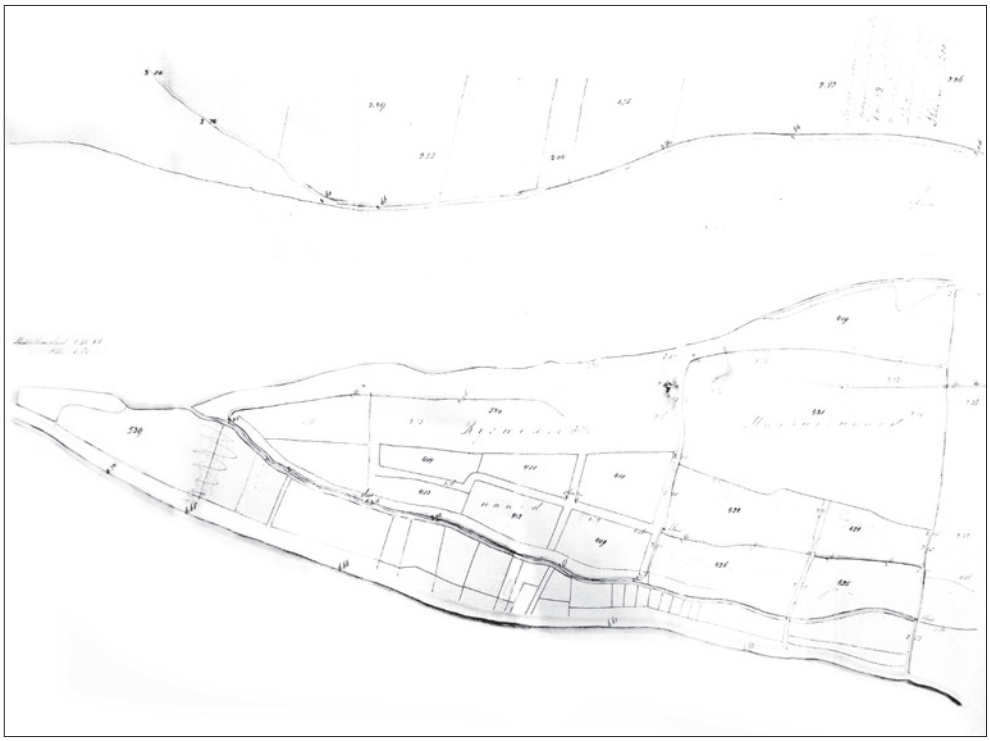

25 Situatietekening van de Manhuiswaard bij Rijswijk, negentiende eeuw.
Foto auteur

Het grote verschil met het Manhuisfonds van Rossum was dat het Manhuisfonds te Poederoijen tientallen jaren lang als een verlengstuk van de gemeente functioneerde. De bestuurders van het Manhuisfonds te Poederoijen gebruikten de inkomsten in principe om, zoals het heette, aan eerlijke armen onderstand en troost en kosteloos onderwijs te verschaffen.[40] Het fonds keerde uit wanneer de diaconiebesturen wegens geldgebrek de zieken en ouden van dagen onvoldoende konden helpen. De dorpen Poederoijen en Aalst kenden geen burgerlijk armbestuur dat ondersteuning bood. Wel was er het Armbestuur te Munnikenland, maar dat bedeelde alleen armen die daar geboren waren.[41] In 1875 had dokter Bolhall zijn factuur voor het Manhuisfonds geadreseerd aan het 'Groot Arm bestuur van Poederooyen'. Dit geeft wel aan dat het fonds functies van een armbestuur waarnam.[42]

Onderstand

De burgemeester van Poederoijen schreef in 1916 aan de provincie Gelderland dat als gevolg van de geringe middelen waarover de diaconiebesturen beschikten, het batig saldo van het Manhuisfonds van Poederoijen zeer klein was. Met andere woorden, het Manhuisfonds had extra moeten bijspringen om de uitkeringen van de diaconieën aan te vullen. Wat de burgemeester met die mededeling voor had is onduidelijk. Het batig slot van de rekening over 1916 van het Manhuisfonds was aan het einde van het jaar *ƒ* 1768,57, helemaal zo slecht niet. In de daarop volgende jaren werden soortgelijke bedragen genoteerd.[43]

Het was een feit dat Poederoijen en Aalst, dat onder de gemeente Poederoijen viel en eveneens door het Manhuisfonds bediend werd, in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw veel arme mensen telden. Op het Manhuisfonds werd dan ook regelmatig een beroep gedaan. De plaatselijke economie stond er niet goed voor. Door de slechte waterhuishouding was de grond nat en slecht, wat het boerenbestaan in beide dorpen moeizaam maakte. In de steenfabrieken was de beloning dan wel beter dan in de landbouw, maar nog altijd minimaal. Bovendien konden de arbeiders meestal alleen seizoenswerk krijgen, met in de wintermaanden alle gevolgen

26 Armoede: een vrouw met kind vragen een stel schaatsers om een aalmoes. Op een eind achttiende-eeuwse prent.
Collectie Rijksmuseum Amsterdam

van dien. De ellende in Aalst is beeldend beschreven door de socialist Van Emmenes in zijn novelle 'Kikkerdorp en de Kikkerdorpers'.[44] Uiteraard was het in Rossum en Hurwenen ook geen hemel op aarde, maar hier stond de landbouw op een hoger plan. De steenfabriekarbeiders hadden het ook hier moeilijk, om maar te zwijgen van weduwen en ouderen zonder middelen van bestaan.

27 Gezicht op de kerk van Aalst, die in de geschiedenis van het Manhuisfonds van Poederoijen een belanrijke plaats innam. Stichting de Vier Heerlijkheden te Poederoijen.

Hulp in allerlei vorm

De rekeningen die de Poederoijense tak van het Manhuisfonds opmaakten heetten jarenlang rekeningen 'van het Fonds van de Manhuiswaard', naar de voornaamste bron van inkomsten. Uit deze rekeningen blijkt dat het Manhuisfonds van Poederoijen, net als het Manhuisfonds in Rossum, een bestand had van vaste bedeelden en van periodieke bedeelden. Ook hier kregen de bedeelden uitkeringen in geld en in natura (huishuren, brood, brandstof). Verder werden de kosten vergoed van plaatselijke medische hulp voor de armen en voor geneesmiddelen. Er werd versterkende kost voor zieken en zwakken gekocht (zuivel, vlees) en doodskisten voor armen die gestorven waren.

Bepaalde bedeelden – dat waren vooral weeskinderen, bejaarden en misschien

gehandicapten - werden in de kost gedaan bij particulieren. Hun kostgeld werd betaald door het fonds.

Uit een losse rekening, gedateerd 1864, blijkt dat het Manhuisfonds betaalde voor geleverd brood, dat van de weduwe Van Genderen uit Zuilichem vandaan kwam, maar ook voor de bedeling van een persoon die in Zuilichem woonde, buiten de actieradius van het fonds. In 1865 werd daarnaast betaald voor dokter Josenhans, voor geleverde medicijnen en voor kostgelden en bedelingen. Zelfs kregen de spuitgasten van de brandspuiten in Andel en Veen drank op kosten van het Manhuisfonds. De leveranciers stuurden de rekeningen voor geleverde waren aan de gemeente Poederoijen, die ze doorsluisde naar het Manhuisfonds.[45] In de daaropvolgende jaren blijft het beeld hetzelfde: men schafte voedsel en steenkolen aan en betaalde ook de huishuur van armen en de reparaties aan hun huizen. Afgezien daarvan werd in 1900 onder andere voor een kennelijk krankzinnige persoon een dwangbuis aangeschaft en voor een ander een dubbele breukband. Het kon in die tijd vaak maar net betaald worden. Of net niet: in het jaar 1899 vertoonde de rekening van het fonds een nadelig saldo van *ƒ* 141,11.[46]
Het Manhuisfonds Poederoijen verstrekte in bijzondere gevallen hypotheken of geldleningen aan particulieren die omhoog zaten. Zo had Johanna van Dalen, weduwe van Jan de Boef, landbouwster in Brakel, in 1920 *ƒ* 1500,- geleend van 'het Fonds van de Manhuiswaard' te Poederoijen. De schuld drukte op een erf met daarop een nieuw gebouwd huis. Deze regeling zal misschien vragen hebben opgeroepen, omdat het werkterrein van het Manhuisfonds officieel beperkt was tot Poederoijen en Aalst. Maar, zoals gezegd, in 1864 was iets soortgelijks gebeurd.[47]

Hulpverschaffing buiten de streek
Ernstig zieken, psychiatrische patiënten en andere hulpbehoevenden werden vaak langdurig opgenomen in instellingen buiten de streek. Het Manhuisfonds droeg daaraan regelmatig bij. Het waren onder andere de 'Weeschinrichting te Neerbosch' en het Blindeninstituut in Amsterdam, beide genoemd in een rekening uit 1905. In Neerbosch bij Nijmegen had een weldoener in 1863 een streng protes-

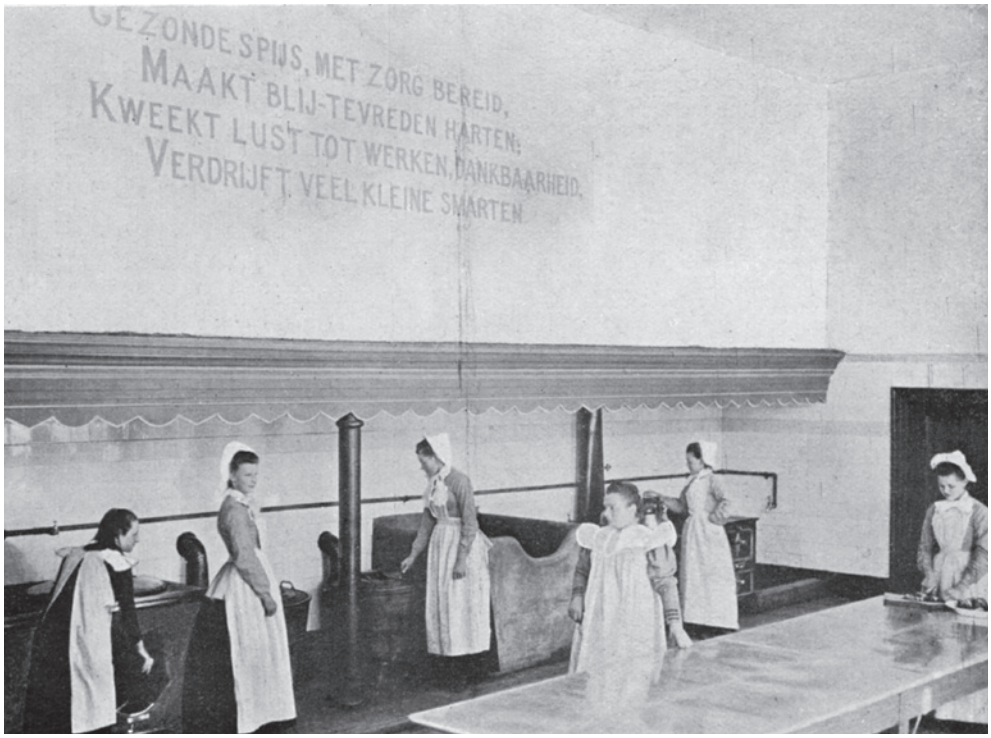

28 Alhoewel al in de rekening van 1905 vermeld wordt dat Pieternella Catharina Maas (geboren in 1897) in Neerbosch werd verpleegd, kwam ze daar pas op 12 maart 1906 terecht, geruime tijd nadat haar vader in 1901 op zijn achtenzeventigste was gestorven. Ze werd, evenals de andere meisjes in Neerbosch, opgeleid in de huishoudelijke beroepen. Deze foto uit 1913 laat zien hoe dat in zijn werk ging.
Op 1 mei 1918 vertrok Pieternella Catharina naar Hillegom om als gezinshulp bij een mevrouw te gaan werken. Twaalf jaar lang heeft het Manhuisfonds de verpleegkosten voor haar betaald.
Foto Van 't Lindenhoutmuseum-fotoarchief

tants wezendorp opgericht, bedoeld voor arme en verwaarloosde weeskinderen. Zij leerden daar een vak en kwamen – althans de jongens - over het algemeen niet slecht terecht. De meisjes werden, zoals meestal in weeshuizen, opgeleid tot dienstbode, bepaald geen beroep met perspectieven. In 1905 werden ook halve wezen en kinderen van wie beide ouders nog in leven waren in het wezendorp toegelaten. Het wezendorp kon zich in principe zelf bedruipen, dat wil zeggen, men leefde er van de opbrengsten van de grond en van arbeid die de wezen verrichtten.[48] In Neerbosch verbleef de 'verpleegde' P. C. van der Maas, die daar in 1915, tien jaar later, nog steeds was.[49]

Een vergelijkbare instelling was het Amsterdamse Blindeninstituut in de Vossiusstraat. Ook hier werd aan de blinde pupillen geleerd hoe zij in de maatschappij het hoofd boven water konden houden door zich in verschillende vaardigheden te bekwamen. T. van der Maas uit Poederoijen werd als kwekeling aan het Blindeninstituut op kosten van het Manhuisfonds door zijn ouders opgehaald op 30 juni en teruggebracht op 1 augustus 1895. De ouders moesten hem dan nieuwe kledingstukken meegeven naar Amsterdam. Aangezien hij ook in de rekening uit 1905 voorkomt, nu in verband met de 'verpleegkosten' van dat instituut, lijkt het erop dat deze Van der Maas, net als P.C. van der Maas in Neerbosch, vele jaren intern geweest is. Misschien zelfs nog veel langer, aangezien in een rekening uit 1911 een betaling aan het Blindeninstituut te Amsterdam voorkomt wegens reparatie van schoenen, kleding en verpleegkosten.[50] Later was hij bij een particuliere in de kost.

Of het Manhuisfonds van Poederoijen, net als dat van Rossum, ooit geld heeft gestoken in het gewone plaatselijke onderwijs dat aan de jeugd werd gegeven, is niet duidelijk. Na de invoering van de Onderwijswet van 1857 subsidieerden de gemeenten en de hogere overheid in principe het openbare lagere onderwijs, ook aan arme kinderen. Dat gold eveneneens voor Rossum. De beide Manhuisfondsen hoefden vanaf die tijd geen schoolgeld van kinderen meer te vergoeden. Maar schrijfbehoeften en andere zaken die arme schoolkinderen op school nodig hadden zullen nog uit de bedeling zijn betaald. Voor kinderen die naar christelijke scholen werden gestuurd gold een andere regeling: bijzonder onder-

29 Blinde kinderen leren al tastend vormen herkennen in het Blindeninstituut op de Vossiusstraat 56 te Amsterdam.
Collectie Stadsarchief Amsterdam.

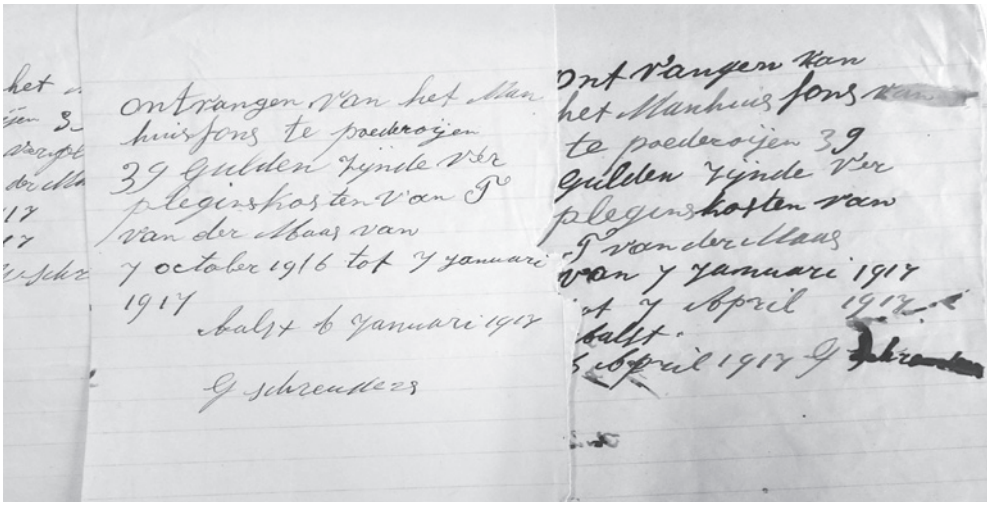
ontvangen van het Manhuisfons te poederoijen 39 Gulden zynde Ver plegingskosten van T van der Maas van 7 october 1916 tot 7 januari 1917
Aalst 6 januari 1917
G schreuders
ontvangen van het Manhuisfons te poederoijen 39 gulden zynde Ver plegingskosten van T van der Maas van 7 januari 1917 tot 7 april 1917
Aalst
7 april 1917 G Schreuders

30 Bij G. Schreuders in Aalst woonde in 1916 de blinde T. van der Maas. Zijn kostgeld werd door het Manhuisfonds betaald.
Foto auteur

wijs werd namelijk tot het einde van de negentiende eeuw niet volledig door de overheid betaald. Hier moest door andere partijen voor worden bijgesprongen.[51]

Verwikkelingen in 1922

Jaar in jaar uit volgde het Manhuisfonds in Poederoijen een vaste routine, zonder dat deze in een reglement of statuten was vastgelegd. Tot het jaar 1922. Toen presenteerden Gedeputeerde Staten van de provincie Gelderland aan de Manhuisfondsen van Rossum en Poederoijen een concept reglement voor het Poederoijense fonds. Van Gedeputeerde Staten hoefde dat concept reglement niet woordelijk te worden overgeschreven, maar moest het wel in grote lijnen worden gevolgd. Dat was nu net niet wat het Manhuisfonds van Poederoijen wilde. Terwijl de Rossumse tak van het Manhuisfonds zich blijkbaar afzijdig van de discussie hield, kwam men in Poederoijen na rijp beraad met een reglement voor de dag dat volgens de provincie 'eene bespotting [was] van de gedachten, welke in het concept van Gedeputeerde Staten zijn vastgelegd'. Beide partijen stonden lijnrecht tegenover elkaar.

Vervolgens ging nog in 1922 een bekende Gorinchemse advocaat van antirevolutionaire huize zich met de zaak bezighouden. Op verzoek van bestuurder en tevens burgemeester S. van Dalen stelde hij een onderzoek in naar de rechten van het Manhuisfonds van Poederoijen.[52] Deze E.J.E.G. Vonkenberg wist dat het Manhuisfonds van Poederoijen op eieren liep. Hij waarschuwde het Manhuisfonds van Rossum dan ook dat over de rechtspositie van het fonds, 'zooals U bekend zal zijn, niet onwaarschijnlijk een conflict met Gedeputeerde Staten zal rijzen'.

Maar waar ging het nu precies over? Er was tussen de gemeente en het Manhuisfonds te Poederoijen enerzijds en de provincie anderzijds een verschil van mening ontstaan over de interpretatie van het volgende artikel van de Armenwet die in 1912 van kracht was geworden.

artikel 2

1. Deze wet onderscheidt:

a. gemeente-instellingen, door de burgerlijke overheid geregeld en door of van harentwege bestuurd;
b. instellingen eener kerkelijke gemeente, vanwege die kerkelijke gemeente geregeld en bestuurd;
c. instellingen door bijzondere personen, of bijzondere niet kerkelijke vereenigingen of stichtingen geregeld en bestuurd;
d. instellingen van gemengden aard, in welker regeling of bestuur door de burgerlijke overheid en vanwege een kerkelijke gemeente of door bijzondere personen of bijzondere, niet kerkelijke, vereenigigingen of stichtingen gezamenlijk wordt voorzien.

2. In deze wet worden onder burgerlijke instellingen, kerkelijke instellingen, bijzondere instellingen en gemengde instellingen onderscheidenlijk verstaan instellingen, als bedoeld in het eerste lid onder letter a, b, c en d.[53]

Bijzondere of gemeentelijke instelling

In het kort gezegd kwam het erop neer dat volgens de provincie het Manhuisfonds te Rossum een *bijzondere* instelling was (artikel 2, 1c), terwijl het Manhuisfonds van Poederoijen als een *gemeentelijke* instelling gezien moest worden (artikel 2, 1a). Een bijzondere instelling had veel meer zelfstandigheid dan een gemeentelijke instelling. De laatste viel rechtstreeks onder de provincie en was dus in feite een staatsinstelling. Het Manhuisfonds te Poederoijen had heel andere inzichten, en betoogde bij monde van advocaat Vonkenberg dat het fonds een instelling was zoals beschreven in artikel 2, 1c, dus allesbehalve een staatsinstelling en geen verantwoordelijkheid van de provincie. Vonkenberg deed zijn best om het standpunt van het Manhuisfonds van Poederoijen te verduidelijken aan de hand van de geschiedenis van het Manhuisfonds. Daarvoor werd maar weer eens de stichtingsbrief van 1567 van stal gehaald. De advocaat kon op weinig steun van de Rossumse Manhuisbestuurders rekenen. Vonkenberg vroeg om inlichtingen bij de provisor van het Manhuisfonds Rossum, D. van der Kaaij, maar werd kennelijk met een kluitje in het riet gestuurd. Hij ergerde zich aan de geheimzinnigheid' die men in Rossum meende te moeten betrachten, zodat hij 'speciaal een deel der gegevens uit de jaren 1850 tot 1855, die voor eene volledige beoordeeling niet zonder beteekenis waren', niet kon raadplegen. Het heeft er alle schijn van dat het Manhuisfonds van Rossum nog steeds weinig op had met de gemeente Poederoijen, die de voor de Rossummers zo nadelige regeling van 1855 met steun van de provincie Gelderland min of meer had afgedwongen.

Vonkenberg wilde vooral graag weten hoe lang het Manhuisfonds te Rossum onder toezicht van de overheid stond. Ondanks het gebrek aan medewerking in Rossum kon hij de gedachtengang van Gedeputeerde Staten vrij snel achterhalen. Volgens de overeenkomst uit 1855, legde hij uit, werd de helft van de opbrengsten van de Manhuiswaard bij Rijswijk uitgekeerd aan de gemeente Poederoijen, vertegenwoordigd door drie personen, de 'tijdelijke' burgemeester en wethouders, die zich hiervoor verantwoordden aan de gemeenteraad. Deze personen werden tot dan toe niet als provisoren aangeduid. Het was deze regeling die Gedeputeerde Staten op het verkeerde been had gezet. Zij hadden gemerkt dat alleen gemeentelijke gezagsdragers bij het Poederoijense Manhuisfonds betrokken waren, dus moest het om een gemeentelijke instelling gaan. Het tegendeel was waar, volgens Vonkenberg: het Manhuisfonds van Poederoijen was duidelijk een bijzondere instelling. Om de provincie niet tegen de haren in te strijken, stelde hij voor dat, hoewel het Manhuisfonds Poederoijen dus een particuliere instelling was en geen verantwoording aan Gedeputeerde Staten hoefde af te leggen, dit wel geheel vrijwillig zou kunnen gebeuren. Inderdaad heeft men dat op deze manier ingevoerd, maar niet alleen als gebaar van goede wil van het Manhuisfonds. Het Poederoijense fonds had wel degelijk een verplichting. Uit de correspondentie blijkt dat de Ge-

Het tegendeel was waar, volgens Vonkenberg: het Manhuisfonds van Poederoijen was duidelijk een bijzondere instelling.

deputeerde Staten van Gelderland een verscherpt toezicht hadden ingesteld omdat de beheerders van het Manhuisfonds hun boekje te buiten zouden zijn gegaan.[54]
Burgemeester en Wethouders van Poederoijen en de provisoren van het Manhuisfonds aldaar spraken op 7 maart 1923 af dat de provisoren jaarlijks verantwoording van het gevoerde beheer en de uitdelingen zouden doen aan Gedeputeerde Staten. Dat is de eerste keer dat sprake was van de drie 'provisoren' van het Manhuisfonds te Poederoijen, tevens gemeentebestuurders. Die titel hadden ze voorheen niet, zoals dus blijkt uit de stukken van advocaat Vonkenberg. Die drie provisoren waren Steven van Dalen (burgemeester van Poederoijen én Brakel), Jan Willem Brienen en Gerrit Daniel van Os (wethouders).[55]

Aanloop naar een nieuw reglement

Omdat het Manhuisfonds te Poederoijen in feite een filiaal was van het Manhuisfonds te Rossum, had het lange tijd geen eigen reglement nodig. Dat kon in de jaren twintig van de vorige eeuw niet meer, omdat de status van het fonds wettelijk diende te worden vastgelegd in een reglement of statuten. Hier moesten zowel de provincie als het Manhuisfonds achter kunnen staan, geen gemakkelijke opgave. De onvermijdelijke Vonkenberg stelde in juni 1925 dat het bestuur van het Manhuisfonds te Poederoijen bleef vasthouden aan een status vermeld onder artikel 2 lid 1 sub c van de Armenwet. Die status zou door Gedeputeerde Staten in 1923 zijn erkend, maar desondanks dreigden ze nu met een proces. En dat terwijl het Manhuisfonds een paar concessies had gedaan aan Gedeputeerde Staten. Het had ze geraadpleegd over de onderhandse verpachting van onroerend goed en over de controle van de boeken, terwijl het daartoe niet verplicht was. Aan de andere kant bleef het fonds hechten aan een vorm van salaris voor de beherende provisor. Vertegenwoordigers van Burgemeester en Wethouders van Poederoijen

31 **Een van de provisoren van het Manhuisfonds van Poederoijen. Steven van Dalen, burgemeester van Brakel en Poederoijen van 1901 tot 1935, gefotografeerd in 1925. Volgens zijn kleindochter, mevr. M. de Hoop-van Dalen, werkte haar vader, de jurist Jan van Dalen, zoon van Steven van Dalen, op het advocatenkantoor van Vonkenberg in Gorinchem. Vandaar dat deze Vonkenberg werd ingeschakeld toen het Manhuisfonds van Poederoijen in aanvaring kwam met Gedeputeerde Staten van Gelderland.**
Collectie mevr. De Hoop-van Dalen.

en de provisoren van het Manhuisfonds hadden al besloten om het college van provisoren van het Manhuisfonds uit te breiden met vier leden, naast de burgemeester en twee wethouders van Poederoijen. De nieuwe provisoren zouden door de oude worden gekozen uit dubbeltallen die door de gemeenteraad van Poederoijen werden voorgedragen.[56]

Gedeputeerde Staten bevestigden in september 1925 dat wat in december 1924 al was besproken. Het Manhuisfonds van Poederoijen zou onder toezicht van Gedeputeerde Staten komen. De aanleiding waren 'misverstand en klachten over het bestuur en beheer'. De provisoren zouden liever onder toezicht van de provincie komen dan van het gemeentebestuur van Poederoijen, dat ze niet meer vertrouwden. Ze wilden een einde maken aan de 'overdreven voorstellingen welke bestonden omtrent den rijkdom van het fonds' en over rechten die belanghebbenden zouden hebben op grote uitkeringen van het fonds. Als het fonds onder toezicht zou staan, zou het een deel van zijn zelfstandigheid kwijtraken en als 'burgerlijke instelling' een plaats krijgen op de lijst van instellingen van weldadigheid. Aan de andere kant zou het beter kunnen functioneren als het de goedkeuring van de provincie had. Gedeputeerde Staten

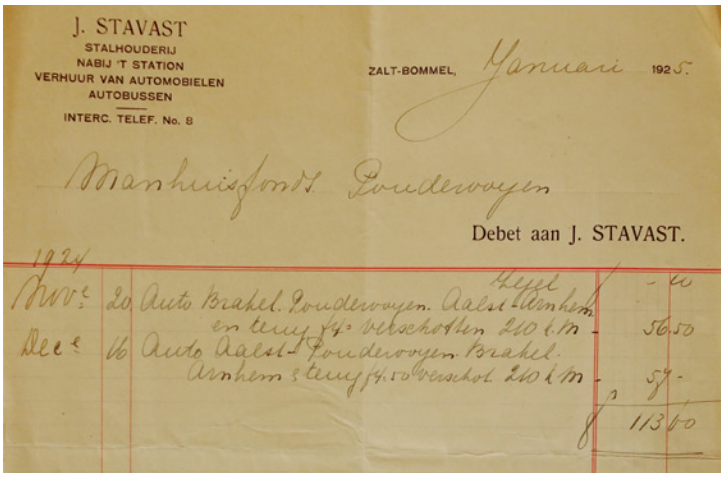
J. STAVAST
STALHOUDERIJ
NABIJ 'T STATION
VERHUUR VAN AUTOMOBIELEN
AUTOBUSSEN
INTERC. TELEF. No. 8

ZALT-BOMMEL, Januari 1925.

Manhuisfonds Poederoijen

Debet aan J. STAVAST.

1924
Nov.e 20 Auto Brakel Poederoijen Aalst Heyl Arnhem en terug f4.- verschotten 210 k.m. - 56.50
Dec.e 16 Auto Aalst Poederoijen Brakel Arnhem 3 terug f4.50 verschot 210 k.m. - 57.-
f 113.50

32 Rechts staat, half in de dijk, het garagebedrijf van A.C. Rüger, nog net op Zuilichems grondgebied. De voertuigen die Rüger gebruikte zijn kennelijk voor de deur geparkeerd. Foto Stichting de Vier Heerlijkheden te Brakel

33 De uitgaven die de provisoren opvoerden in verband met hun reizen naar Arnhem. Onder andere werd in 1924 veel geld besteed aan het vervoer per auto, zo blijkt onder meer. Foto Auteur

benadrukten dat het doel van de instelling onveranderlijk de bedeling bleef. De persoonlijke belangen en vooroordelen van hen die de bedelingen uitreikten moesten voor die ene doelstelling wijken. Al deze punten zouden worden vastgelegd in het nieuwe reglement van het Manhuisfonds van Poederoijen. De provisoren werden door Gedeputeerde Staten uitgenodigd voor overleg in het Provinciehuis aan de Markt te Arnhem. Wanneer het Manhuisfonds van Poederoijen niet akkoord zou gaan met het toezicht door Gedeputeerde Staten zouden zij dat eenzijdig in de reglementen laten vastleggen, zo werd gedreigd. De provisoren van hun kant dreigden Gedeputeerde Staten met de rechter wanneer het fonds zijn zelfstandigheid zou kwijtraken. De partijen hadden zich verschanst in hun stellingen, maar er bleef ruimte voor onderhandelingen.

Stalhouderij J. Stavast te Zaltbommel en garagehouder A.C. Rüger te Aalst verdienden een dikke boterham aan het zakelijke vervoer van de provisoren van het Manhuisfonds van Poederoijen. Ze reden in 1924 en 1925 verschillende keren van Aalst en Poederoijen naar Arnhem en terug. Het vervoer kostte het fonds alles bij elkaar honderden guldens. Gedeputeerde Staten tikten na controle van de rekening van 1924, waarin deze onkosten opgevoerd worden, het Manhuisfonds gevoelig op de vingers voor de verre autoritten. Ze merkten op 'dat de uitgaven voor reiskosten onnoodig veel te hoog zijn geworden door het gebruik van een automobiel als vervoermiddel voor het maken van reizen naar Arnhem'. Paard en wagen en de trein waren veel goedkoper geweest.[57]

Het reglement

Eind 1925 waren de nieuwe statuten van de instelling van weldadigheid 'het Manhuisfonds te Poederoijen' dan toch een feit. Beide partijen, de provincie en het Manhuisfonds, hadden water bij de wijn gedaan. Gedeputeerde Staten vroegen direct na de vaststelling van het reglement de jaarrekeningen vanaf 1922 op, om die met terugwerkende kracht te kunnen controleren. Het Manhuisfonds van Poederoijen was nu in een vergelijkbare situatie beland als het Manhuisfonds van Rossum.[58P]

Reglement voor de instelling van weldadigheid 'Het Manhuisfonds' te Poederoijen, 5 november 1925

art. 1 Het Manhuisfonds te Poederoijen is een instelling van weldadigheid als bedoeld in artikel 2 letter c der Armenwet.

art. 2 Het doel van de instelling is uitsluitend ondersteuning van behoeftigen binnen de gemeente Poederoijen, zonder onderscheid van godsdienst.

art. 3 Het bestuur bestaat uit zeven personen. De burgemeester van Poederoijen en

de predikant der Nederlands Hervormde Gemeente zijn ambtshalve lid, terwijl de overige vijf provisoren, die binnen de gemeente Poederoijen woonachtig moeten zijn, door de gemeenteraad van Poederoijen uit een door het bestuur opgemaakte voordracht van dubbeltallen worden benoemd.
In geval de gemeenteraad niet binnen twee maanden een benoeming uit enig hem aangeboden dubbeltal zal hebben gedaan, geschiedt de benoeming uit hetzelfde dubbeltal door Gedeputeerde Staten.
Behalve de beide functionarissen die ambtshalve provisor zijn, worden de provisoren voor hun leven benoemd.

art. 4 Provisoren kunnen alleen meerderjarige ingezetenen van de gemeente zijn, die niet bij rechterlijke uitspraak de beschikking of beheer over hun goederen hebben verloren. Tussen de provisoren onderling mag geen bloedverwantschap in de eerste of tweede graad bestaan.
Wie na zijn benoeming in een verboden staat van zwagerschap geraakt, hoeft niet af te treden. De zwagerschap houdt op door het overlijden van degene die haar veroorzaakte.

art. 5 Voorzitter van het bestuur is de burgemeester van Poederoijen, bij afwezigheid te vervangen door een jaarlijks door de provisoren aan te wijzen lid. Zij wijzen uit hun midden een secretaris en penningmeester aan, die bij afwezigheid worden vervangen op een door de provisoren te bepalen wijze.
De secretaris beheert het archief en voert de administratie voor zover niet overgedragen aan de penningsmeester. De penningmeester houdt de inkomsten en uitgaven van het fonds nauwkeurig bij en hij maakt de in art. 16 bedoelde rekening en de bijbehorende overzichten op.

art. 6 Het bestuur vergadert tenminste eens per half jaar en verder zo dikwijls als de voorzitter of meerderheid van de provisoren nodig acht.

art. 7 Alle besluiten worden door de meerderheid van de stemmende leden genomen. Over zaken wordt mondeling gestemd, het doen van keuzen bij voordrachten van personen gebeurt door gesloten en ongetekende briefjes. Als de stemmen staken beslist het lot.

art. 8 De geldmiddelen van het fonds bestaan uit door de gemeente Poederoijen aan provisoren terstond na ontvangst van die gelden uit te keren helft van de zuivere opbrengst van de Manhuiswaard onder Rijswijk, die door tussenkomst van het Manhuisfonds te Rossum aan de gemeente wordt uitgekeerd uit de inkomsten van bezittingen en uit alle andere baten. De bezittingen van de instelling bestaan op 1 januari uit de volgende geldswaarden [... etc., hier volgt een opsomming van uitstaande gelden: een hypotheek ten laste van de wed. De Boef te Brakel van ƒ 1200,-, nog drie hypotheken en een perceel hooiland onder Giessen kad. sectie A 19.]
Zonder goedkeuring van GS kunnen de bezittingen niet worden vervreemd of bezwaard of daaraan een andere bestemming worden gegeven.
Onroerende goederen worden in het openbaar verpacht of in gebruik gegeven, tenzij ze met toestemming van GS onderhands worden verpacht of in gebruik gegeven.

art. 9 Ondersteuning wordt slechts verstrekt aan behoeftigen die deze naar oordeel van het bestuur nodig hebben.

art. 10 Geen ondersteuning wordt verleend alvorens een onderzoek naar de toestand van de aanvrager is ingesteld.

art. 11 Het bestuur pleegt zoveel mogelijk overleg en zoekt zoveel mogelijk samenwerking met andere instellingen van weldadigheid. Door provisoren wordt voortdurend toezicht gehouden op de ondersteunden. Zij zien erop toe dat de ondersteuning goed wordt besteed en dat de ondersteunden geen middel onbeproefd laten om weer zelf in hun behoefte te kunnen voorzien.

art. 12 De ondersteuning geschiedt in de vorm van onderstand in geld of natura, het bekostigen van geneeskundige behandeling, verstrekken van geneesmiddelen, bekostigen van begrafenissen en verder zoals in verband met de omstandigheden het meest gewenst is om de betrokkene weer in staat te stellen in de behoefte van zich en zijn gezin te voorzien.
Over de toekenning van ondersteuning beslist het bestuur in een vergadering als bedoeld in art. 6 van dit reglement.
Als op korte termijn steun moet worden verstrekt beslist de voorzitter of diens vervangen voorlopige ondersteuning te laten uitreiken, waarvan het bestuur op de eerstvolgende vergadering in kennis wordt gesteld.
art. 13 Geregeld, minstens één maal per half jaar, worden door de provisoren lijsten van de ondersteunen personen vastgesteld, met tevens de vorm waarin de ondersteuning zal geschieden en voor het geval dat, het bedrag van de ondersteuning. In lijsten moeten de gedane ondersteuningen worden bijgehouden. Die moeten door de provisoren worden ondertekend.

art. 14 Voor de onderstand met eetwaren, brandstoffen, kleding etc. worden bons afgegeven, met de mededeling bij welke leverancier de goederen verkrijgbaar zijn. Bij de inzending van de betreffende rekening moeten de bijbehorende kwitanties worden overgelegd.

art. 15 De ondersteuning wordt voor maximaal drie maanden toegekend. De ondersteuning wordt alleen voortgezet wanneer het bestuur daarvan de noodzaak zal zijn gebleken.

art. 16 Rekening en verantwoording van het afgelopen kalenderjaar moet door het bestuur van de instelling voor de eerste maart aan GS zijn gedaan, daarbij wordt overgelegd een staat van bezit en schuld bij het einde van het jaar waarover rekening en verantwoording geschiedt.
De rekening en verantwoording wordt vastgesteld en ondertekend door alle bestuursleden en in tweevoud ter beoordeling ingezonden bij GS. Aanmerkingen van GS op de rekening en bijbehorende stukken worden beantwoord door het bestuur van de instelling.
Na goedkeuring van de rekening wordt een exemplaar van bewijs van goedkeuring voorzien teruugezonden aan het bestuur van de instelling, met de bijbehorende bijlagen, staat van bezit en schuld, overzicht van invorderbaar en achterstand.
In geval van een batig saldo zal dit geheel of gedeeltelijk rentegevend worden belegd, op een manier aangegeven in art. 23 van de Armenwet.

art. 17 Dit reglement, alsmede de eventueel aan te brengen veranderingen, moet worden goedgekeurd door GS. Wanneer bericht van goedkeuring is ontvangen wordt dit reglement op de gebruikelijke wijze afgekondigd en zal het na acht dagen in werking treden. Hetzelfde geldt voor aan te brengen wijzigingen.
Overgangsbepalingen: de thans zitting hebbende provisoren worden geacht volgens de bepalingen van dit reglement te zijn benoemd.

Aldus vastgesteld in de vergadering van provisoren der Instelling van Weldadigheid 'Het Manhuisfonds' te Poederoijen.
5 november 1925.

Ondertekend door zeven personen.[59]

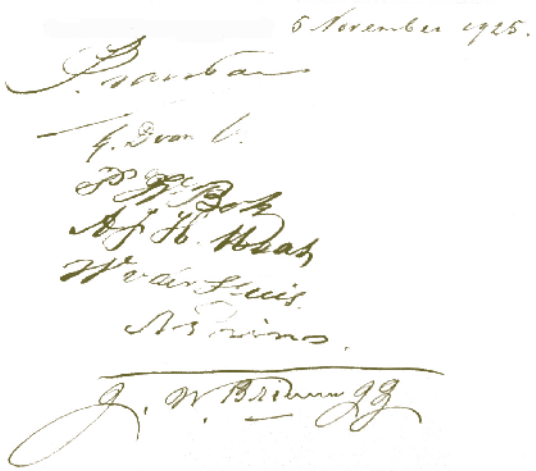

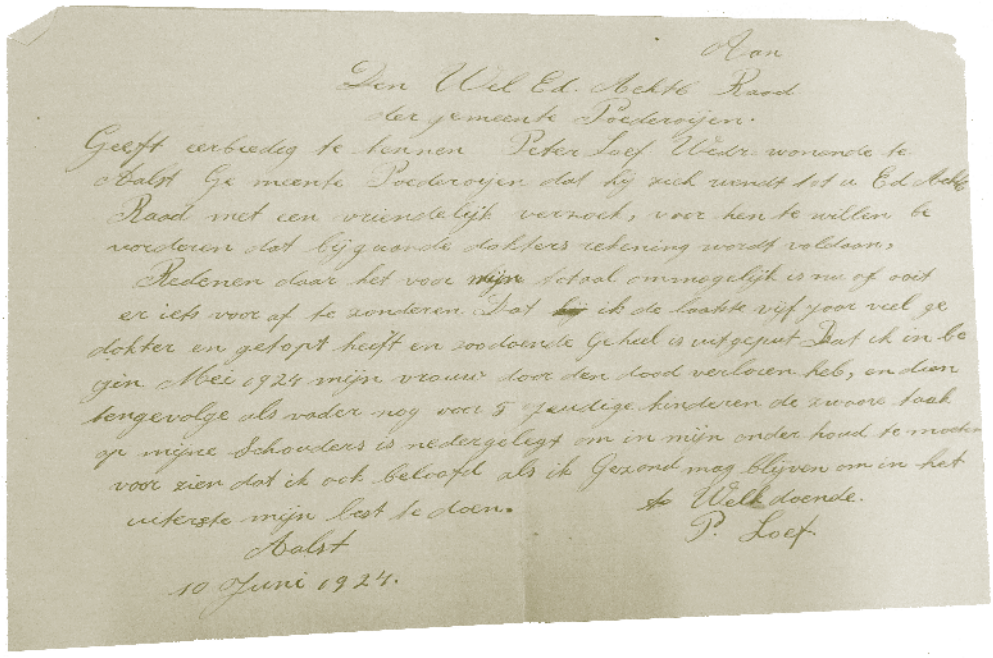

Aan
Den Wel Ed. Achte Raad
der gemeente Poederoijen.

Geeft eerbiedig te kennen Peter Loef Wedr. wonende te Aalst Ge meente Poederoijen dat hij zich wendt tot u Ed Achte Raad met een vriendelijk verzoek, voor hem te willen be voorderen dat bijgaande dokters rekening wordt voldaan.

Redenen daar het voor mijn totaal onmogelijk is nu of ooit er iets voor af te zonderen. Dat ik de laatste vijf jaar veel ge dokter en getopt heeft en zoodoende Geheel is uitgeput. Dat ik in begin Mei 1924 mijn vrouw door den dood verloren heb, en dien tengevolge als vader nog voor 5 jeugdige kinderen de zwaare taak op mijne Schouders is nedergelegt om in mijn onder houd te moeten voor zien dat ik ook beloofd als ik Gezond mag blijven om in het uiterste mijn best te doen.

Wel doende.
P. Loef.

Aalst
10 Juni 1924.

34 **Verzoek om ondersteuning aan de gemeenteraad van Poederoijen door P. Loef, Aalst, 10 juni 1924.**
Loef vraagt om voldoening van de doktersrekening die hij bijgevoegd heeft. Reden is dat hij de laatste jaren 'veel gedokter en getopt heeft en zoodoende geheel uitgeput'. Omdat zijn vrouw begin mei 1924 is overleden, moet hij ook voor vijf jonge kinderen zorgen.
Foto's auteur

Creatief financieel beheer

De uitlatingen van Gedeputeerde Staten in 1925 over onregelmatigheden in de administratie van het Manhuisfonds van Poederoijen wekken de nieuwsgierigheid. Wat zou er in de eerste decennia van de twintigste eeuw in Poederoijen en Aalst eigenlijk zijn gebeurd dat het zover is gekomen? Daar zal wel nooit volledige duidelijkheid over worden verkregen.
Een tip van de sluier die de financiële gang van zaken van het Manhuisfonds te Poederoijen toedekte, werd opgelicht door advocaat Vonkenberg. Hij schreef in 1925 dat de administrerende provisor Van Dalen uit eigen zak tekorten had aangevuld en betalingen van het fonds had verricht. Daar wilde hij niet over praten, maar wél over de bedragen die hij had voorgeschoten om tekorten toe te dekken en die niet werden terugbetaald. Hij had, zo bleek uit een nauwkeurige controle, een aantal nadelige saldi nooit in rekening gebracht. Over het tijdvak van 1900 tot 1910 ging het om in totaal ƒ 2815,20 en een halve cent. Dit zeker niet geringe bedrag vorderde Van Dalen van het Manhuisfonds van Poederoijen. Verder genoot volgens artikel 10 van het oude reglement (d.i. het reglement van 1856 voor het Manhuisfonds van Rossum) de provisor die belast was met de ontvangsten en uitgaven jaarlijks een beloning van 5% van de inkomsten van het fonds. Vanaf 1900 was nagelaten dit bedrag uit te keren. Omdat het recht op uitbetaling volgens het wetboek na vijf jaar verjaart, kon Van Dalen alleen op de laatste vijf jaar aanspraak maken. Dat werd 5% van de ontvangsten van die jaren, dat wil zeggen 5% van ƒ 15.559,25 = ƒ 777,96. De totale vordering van Van Dalen was dus ƒ 3593,16 en een halve cent. Het opgevoerde salaris van de administrerende provisor werd gemotiveerd met het argument 'behoud van het historisch gewordene', Gedeputeerde Staten wilden het evenwel afschaffen.
Gezien de hoogte van de bedragen waar het volgens de rekeningen van het Manhuisfonds van Poederoijen om ging, zal de brief van Vonkenberg niet met gejuich zijn ontvangen. Het is uit het onderzoek niet duidelijk geworden of, en zo ja welke regeling in 1925 getroffen is. Deze affaire geeft sterk te denken over de financiële toestand van het Poederoijense Manhuisfonds. Als de aanspraken van Van Dalen klopten, stond het fonds er veel minder florissant voor dan uit de rekeningen blijkt. En als de provincie dit te weten is gekomen, zal het eens te meer reden zijn geweest om de boeken van het Manhuisfonds te controleren.

Uitkeringen onder het nieuwe regime

De rekening van 1924 was nogal dramatisch. De ontvangsten over dat jaar bedroegen ƒ 2764,03, de uitgaven ƒ 3446,35. Bleef dus staan een tekort van ƒ 682,32, dat ten dele was opgebouwd uit tekorten van eerdere rekeningjaren, die elk volgend jaar werden meegenomen. De voorzitter kondigde aan dat de bedeling aan armen moest worden verminderd, gezien het feit dat er de laatste jaren regelmatig een nadelig slot was. Het Manhuisfonds zou niet meer mogen bedelen, tenzij de diaconieën zouden bijspringen. In de praktijk moesten personen die voor bedeling in aanmerking kwamen een bewijs laten zien van de diakenen van de verschillende kerkgenootschappen in Aalst en Poederoijen, waaruit bleek dat dat ze ook een uitkering van andere instellingen van weldadigheid hadden. En de grote economische crisis moest toen nog uitbreken.[60]

In de notulen van het Manhuisfonds van Poederoijen (bewaard vanaf 1924), is de eerste jaren sprake van een twintigtal personen, soms een paar minder, soms een paar meer, die jaarlijks een uitkering kregen. Onder hen een groot aandeel weduwen, al dan niet met thuis wonende kinderen. Zij ontvingen in 1925 bijvoorbeeld meestal ƒ 4,-, een enkeling ƒ 1,- of ƒ 5, ƒ 6,- en ƒ 7,- per maand van het Manhuisfonds. Van dat geld kon niemand in leven blijven. Er werden onder andere ook door de overheid uitkeringen aan de bedeelden verstrekt, geen vetpot uiteraard.

Uit een tabel die in 1925 voor de provincie werd ingevuld, blijkt dat het Manhuisfonds te Poederoijen in dat jaar 15 mannen en 16 vrouwen drie maanden of langer ondersteunde, en twaalf mannen en acht vrouwen korter dan drie maanden. Vanwege vertrek van een (verdienend) gezinshoofd kwamen hier drie mannen en één vrouw bij. Verder waren door ziekte en ongeval acht mannen behoeftig geworden. Financieel viel het jaar 1925 negatief uit voor het fonds, maar in 1926 was het aantal ondersteunden flink lager geworden.[61]

Tussen 1926 en 1930 vertoonden de rekeningen van het Poederoijense Manhuisfonds een klein batig saldo, maar daaraan kwam in 1930 een einde. Vanwege de voortdurend verslechterende financiële situatie besloot het Manhuisfonds van Poederoijen in 1931 om het aantal te bedelen personen te verkleinen. Nederland verkeerde al jaren in de wurgende greep van een wereldwijde economische crisis, die ook in de landbouw een slachting aanrichtte. De pachtinkomsten van de beide Manhuisfondsen liepen daardoor terug, terwijl het aantal mensen dat om ondersteuning aanklopte steeg. In 1930 werden nog 30 personen uit Poederoijen en Aalst structureel bedeeld, in 1936 was dat aantal teruggebracht tot tien. Zij kregen per persoon tussen de ƒ 0,50 en ƒ 1,- per week, soms ook wel ƒ 1,- per maand. Daarnaast trokken degenen die onvrijwillig werkloos waren geworden 'van de steun'. Dat was een bescheiden uitkering, waarbij voortdurend werd gecontroleerd of ze wel echt werkloos waren.

In 1935 riepen Gedeputeerde Staten het Manhuisfonds van Poederoijen ter verantwoording. Ze hadden geconstateerd dat de financiële situatie achteruitging. In de rekening van 1932 was een batig saldo van ƒ 2000,- genoteerd na het verzilveren van een pakket obligaties. Dat was natuurlijk maar een eenmalige maatregel.

Nederland verkeerde al jaren in de wurgende greep van een wereldwijde economische crisis, die ook in de landbouw een slachting aanrichtte.

Het batige saldo zakte zonder obligaties die te gelde werden gemaakt in de daaropvolgende jaren dan ook in. Sterker nog, de uitgaven zouden al spoedig de inkomsten te boven gaan, waardoor de bodem van de geldkist in zicht zou komen. De provisoren werden door Gedeputeerde Staten daarom aangemaand te bezuinigen, zodat het evenwicht tussen baten en lasten kon worden hersteld. Het Manhuisfonds slaagde er in 1937 alweer in om een batig saldo te bereiken, een situatie die tijdens de oorlog voortduurde.[62]

Rimpelingen

Begin 1930 herhaalde de situatie van 1925 zich: weer was het Manhuisfonds van Poederoijen onderwerp van discussie en weer moest de provincie zich hiermee bemoeien. Leden van de gemeenteraad van Poederoijen hadden bij Gedeputeerde Staten een boekje opengedaan over het Manhuisfonds. 'Een uiting van vijandigheid tegen de leden van het bestuur en eene poging tot verdachtmaking of dergelijke', volgens het Manhuisfonds. Zij verweten het fonds geheimzinnigheid en bevoordeling van bepaalde mensen bij de bedeling, zo kan uit de correspondentie worden opgemaakt. De provisoren verbaasden zich dat inwoners van Aalst en Poederoijen zo weinig van het fonds afwisten. Volgens hen kende iedereen daar persoonlijk wel een of meer provisoren, die hij op elk gewenst tijdstip kon benaderen voor hulp. Elke tweede donderdag van de maand hield de burgemeester, voorzitter van het bestuur, samen met twee provisoren zitting voor de vaste bedeling, waarbij tevens gelegenheid was voor niet vaste bedeelden en anderen om aan te kloppen. Met andere woorden, men wilde maar zeggen: de toegankelijkheid van het fonds was groot.

De klagers hadden ook kritiek op de begroting van de gemeente, waar het Manhuisfonds op voorkwam. Hoe het afliep vermelden de annalen niet, maar uit alles blijkt dat het fonds in deze crisistijd steeds verder onder druk kwam te staan. Het toenemende aantal armen dat een beroep op een krimpende kas deed, zal de verhoudingen op scherp hebben gezet. Verziekte persoonlijke relaties en een strijdlustige sfeer deden de rest. Een deel van de inwoners van Aalst en Poederoijen vond blijkbaar dat het Manhuisfonds er niet voor iedereen was die het nodig had. En wie weet hadden ze wel gelijk.[63]

In dit verband is een briefje dat tussen correspondentie van advocaat Vonkenberg uit 1925 is geschoven, verhelderend. Het gaat over het instellen van een burgerlijk armbestuur, waartoe Gedeputeerde Staten de raad van Poederoijen

MIJNHEER MEVROUW

Dit lied wordt U beleefd te koop aangeboden door een werklooze, om zoodoende in zijn onderhoud te kunnen voorzien. Prijs naar goeddunken.

Bij voorbaat hartelijk dank!

Gelukkig Nieuwjaar.

Drukk. W. H. de Koning & Zonen — v. d. Duijnstraat 8 — ROTTERDAM

(Drie-en-dertig is gestorven)

(Nadruk verboden) Tekst: Jack Bess.

Drie-en-dertig is gestorven,
't Heeft ons niet veel goeds gebracht
Maar van 't jaar dat nu gaat komen
Wordt al niet veel meer verwacht,
Neen, het zal nog slechter worden,
Het is wreed maar het is waar . . .
Maar toch wenschen wij elkander
Weer 'n Gelukkig Nieuw(e) jaar.

Drie-en-dertig is gestorven,
't Was 'n jaar van zorg en nood,
Werkloosheid sloeg diepe wonden
Ontnam veler daaglijks brood,
Maar de tijd die nu gaat komen
Is zoo moog'lijk . . . eens zoo zwaar
En toch wenschen wij elkander
Weer 'n Gelukkig Nieuw(e) jaar.

Drie-en-dertig is gestorven
Crisis heerschte overal
Bracht met wreedheid van 'n Satan
Menig huisgezin ten val.
En reeds heeft voor Vier-en-dertig
't Hongerspook z'n zeis al klaar.
Maar toch wenschen wij elkander
Weer 'n Gelukkig Nieuw(e) jaar.

Drie-en-dertig is gestorven
'n Jaar van oorlogsvrees voorbij,
Telkens dreigde te ontvlammen
De toorts van wereldrazernij.
't Kookt en smeult in alle landen
Meer dan ooit dreigt thans gevaar.
Maar toch wenschen wij elkander
Weer 'n Gelukkig Nieuw(e) jaar.

Antwoord wordt door mij persoonlijk teruggehaald.

35 **Straatlied over de ellende tijdens de crisisjaren.**
Collectie Meertensinstutuut, copyright KB/Meertensinstituut

verplicht hadden. Zo'n bestuur was, zo staat er, 'met het oog op de eigenaardige mentaliteit der bevolking niet gewenscht' en zou aanleiding geven tot grote onenigheid in de gemeente. Omdat de raad vond dat een en ander geheel in overeenstemming was met de tradities, besloot het toch zo'n burgerlijk armbestuur in te stellen. In samenspraak met Gedeputeerde Staten werd met de provisoren van het Manhuisfonds te Poederoijen buiten het college van B&W om een overeenkomst gesloten (NB de burgemeester was de opperprovisor van het fonds, een vreemde situatie dus). Poederoijen en Aalst hadden vervolgens kennelijk geen officieel burgerlijk armbestuur dat als zodanig functioneerde. Het Manhuisfonds nam die rol voor zijn rekening.[64] Al eerder echter (zie boven, de rekening van de dokter uit 1875) werd het fonds in de praktijk beschouwd als armbestuur.
Hoe anders liep het in deze periode in Rossum. Het Manhuisfonds van deze plaats was vergeleken met Poederoijen een eiland van rust. Geen hardnekkig intern geharrewar en geen conflicten met de provincie die de sfeer bedierven, maar integendeel eendrachtige samenwerking, althans zo lijkt het. Hier zal een verschil in mentaliteit een rol hebben gespeeld en misschien ook het feit dat in Poederoijen geen Van Randwijck actief was die een matigende invloed kon uitoefenen.

Na de Tweede Wereldoorlog

Uit de stukken blijkt niet dat de dienstverlening door het Manhuisfonds van Poederoijen tijdens de oorlog anders of intensiever was dan vóór 1940. Na 1945 ging men aanvankelijk op de oude voet verder, net als in Rossum. De boeken laten een conservatief beheer van de Manhuisgoederen en – inkomsten zien, het batige saldo werd en wordt gekoesterd. Nog steeds ontving een vast groepje bedeelden jaarlijks een standaard bedragen, gingen er giften naar de zogenaamde losse bedeelden en werden af en toe mensen geholpen met buitengewone bijdragen,

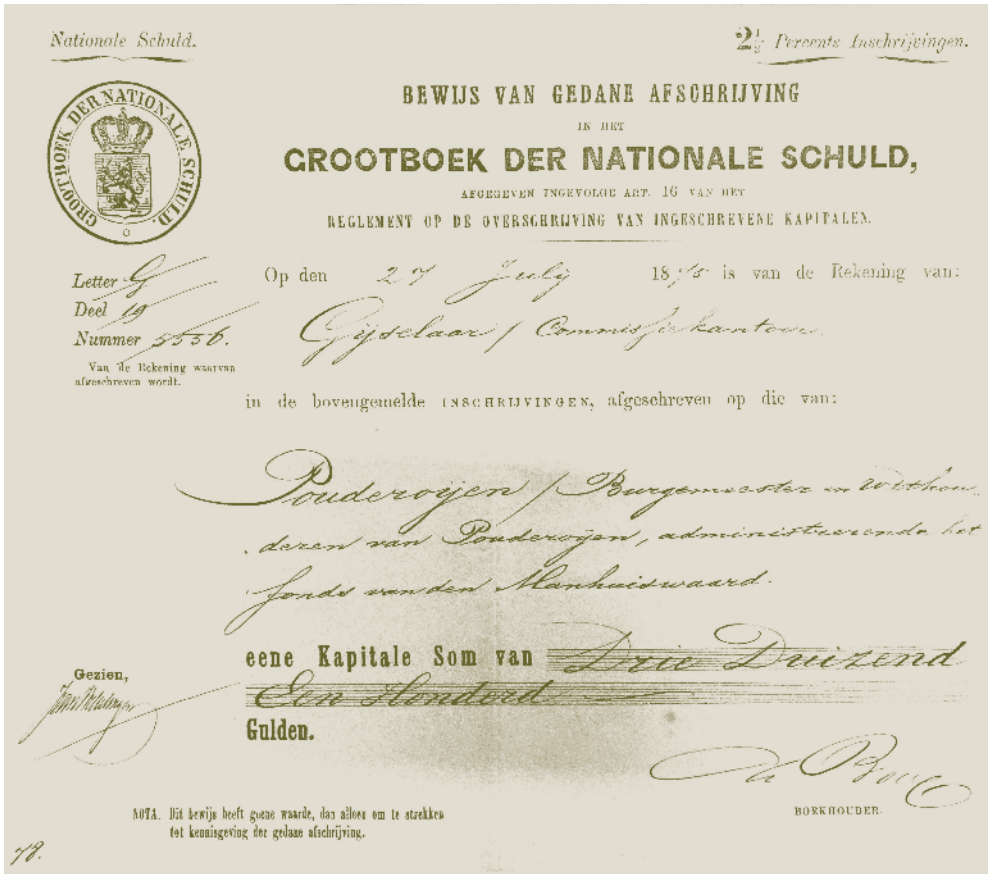
Nationale Schuld.

2½ Percents Inschrijvingen.

BEWIJS VAN GEDANE AFSCHRIJVING
IN HET
GROOTBOEK DER NATIONALE SCHULD,
AFGEGEVEN INGEVOLGE ART. 16 VAN HET
REGLEMENT OP DE OVERSCHRIJVING VAN INGESCHREVENE KAPITALEN.

GROOTBOEK DER NATIONALE SCHULD

Letter G
Deel 19
Nummer 5556.
Van de Rekening waarvan afgeschreven wordt.

Op den 27 July 1875 is van de Rekening van:
Gijselaar / Commissie kantoor.

in de bovengemelde INSCHRIJVINGEN, afgeschreven op die van:

Poederoijen / Burgemeester en Wethouders van Poederoijen, administreerende het fonds van den Manhuiswaard.

eene Kapitale Som van Drie Duizend Een Honderd Gulden.

Gezien,

NOTA. Dit bewijs heeft geene waarde, dan alleen om te strekken tot kennisgeving der gedane afschrijving.

BOEKHOUDER.

78.

36 Het Manhuisfonds van Poederoijen nam deel aan staatsleningen (1875), over het algemeen een veilige geldbelegging.
Foto auteur

Het fonds doneerde geld aan ontspanningsavonden voor ouderen in beide dorpen, die al jaren werden verzorgd door het mannenkoor voor de 'oudjes' uit Poederoijen.

zoals hypotheken. De inkomsten bestonden uit de helft van de pachtopbrengsten van de Manhuiswaard bij Rijswijk, de pachten van het Manhuiswaardje bij Giessen en opbrengsten van beleggingen.

Maar ook in Poederoijen en Aalst was te merken dat de landelijke sociale wetgeving gevolgen had voor de taken van het Manhuisfonds. Het fonds richtte zich steeds meer op buitengewone hulp. Zo werden in 1951 de aansluitkosten voor elektriciteit aan een weduwe vergoed, kregen in 1956 twee personen een gift ten behoeve van de inrichting van hun huis en zou aan iemand ƒ 50,- worden geschonken wanneer mocht blijken dat hij geen ouderdomsrente kreeg. De behoefte aan deze vorm van ondersteuning werd echter kleiner naarmate de verzorgingsstaat op stoom kwam.
In 1962 kwam tijdens een vergadering van het Manhuisfonds ter sprake dat men de ondersteuning aan een zogenaamde 'stille arme', die voor zichzelf nooit om meer geld zou vragen, wilde verhogen tot ƒ 5,- per week. Zij was veel ziek en had versterkende middelen nodig. Het zal duidelijk zijn dat zo'n bedrag niet veel zoden aan de dijk zette. De voorzitter van het fonds merkte dan ook op dat het Manhuisfonds niet moest worden gezien als een fonds dat ondersteuningen verstrekt, aangezien daar te weinig middelen voor waren. Voor normale ondersteuningen moest men aankloppen bij de diaconie en gemeente. De werkzaamheden van het fonds 'moeten eigenlijk bestaan uit kleine presentjes ter gelegenheid van bijzondere dagen waaraan een armlastige juist niet toe kan komen'. Gedacht werd bijvoorbeeld aan een feestelijk pakketje met Sint-Nicolaas, de kerstdagen en/of Oud en Nieuw, enzovoorts.

Toen de Algemene Bijstandswet van 1965 was ingevoerd veranderde de situatie radicaal. In 1966 werd daarom voorgesteld om het fonds helemaal op te heffen omdat het geen nut meer had. Maar: 'na enig heen en weer gepraat wordt besloten het fonds te handhaven, aangezien er altijd nog gevallen blijven welke ondersteuning en bijstand van de overheid weigeren'. Het fonds concentreerde zich daarnaast op algemene doelen. Evenals het Manhuisfonds van Rossum maakte het Manhuisfonds van Poederoijen geleidelijk aan de draai van individuele hulp naar bijdragen aan cultureel, maatschappelijk en kerkelijk actieve organisaties die in Aalst en Poederoijen te vinden waren. Het fonds doneerde geld aan ontspanningsavonden voor ouderen in beide dorpen, die al jaren werden verzorgd door het mannenkoor voor de 'oudjes' uit Poederoijen. Een ander voorstel ging over een verrassing die met de Kerst zou worden bezorgd bij mensen die er voor in aanmerking kwamen, thuis of in het bejaardencentrum. Het Manhuisfonds bleef aan deze bestemmingen trouw bijdragen, jaar in jaar uit. Maar ook kampen voor de jeugd werden gesteund, de dorpshuizen in Aalst en Poederoijen, de fanfare, zangkoren, etc. Daarnaast werd af en toe een lening verstrekt of een bijzondere persoonlijke bijdrage. Omdat Poederoijen en Aalst overwegend religieuze dorpen zijn, werd ook direct of indirect bijgedragen aan kerkelijke activiteiten, veel meer nog dan het Manhuisfonds van Rossum deed in Rossum en Hurwenen.[65]
Sinds 1 juli 1955 vormde de gemeente Poederoijen, bestaande uit de dorpen Aalst en Poederoijen, samen met de gemeenten Brakel en Zuilichem de nieuwe gemeente Brakel. Dit hield in dat het Manhuisfonds voortaan nauw samenwerkte

met de gemeente Brakel. Vergaderingen van het fonds werden op het gemeentehuis van Brakel gehouden. Aan het bereik van het fonds veranderde dit niets. De giften van het Manhuisfonds waren en zijn alleen bedoeld voor inwoners van de dorpen Poederoijen en Aalst.[66]

Statutenwijzigingen

Op 29 september 1960 werd een nieuw reglement van het Manhuisfonds te Poederoijen goedgekeurd door Gedeputeerde Staten van Gelderland. Het fonds werd opnieuw opgericht onder de oude naam 'Instelling van Weldadigheid Het Manhuijsfonds'. Het doel van deze instelling was nog steeds uitsluitend het bieden van ondersteuning aan behoeftigen in de dorpen Aalst en Poederoijen, zonder onderscheid van godsdienst. In dezelfde periode was het reglement van het Manhuisfonds van Rossum gewijzigd, maar dat was met het oog op de zogenaamde Wet op de Stichtingen een stichting geworden. Het Manhuisfonds van Poederoijen werd géén stichting, maar bleef een instelling. Het is onduidelijk waarom beide fondsen zo bij elkaar uit de pas liepen.

Pas in oktober 1999 werd de instelling van weldadigheid 'Het Manhuysfonds' (de lange ij was inmiddels door een y vervangen) door de gemeente Brakel, waar het fonds nu bij hoorde, opgeheven en officieel vervangen door een *stichting* van die naam. Ditmaal was goedkeuring van de provincie Gelderland niet meer vereist. Wel moest de provincie instemmen met de opheffing van de 'Instelling van Weldadigheid', een naam die niet meer van die tijd was. De doelstelling van de stichting werd gewijzigd naar de praktijk die in de loop van de tijd was gegroeid, namelijk het steunen van diverse verenigingen en instellingen in Aalst en Poederoijen. In 2013 werd bijvoorbeeld met financiële steun van het Manhuisfonds een methode Engels voor de basisschool op reformatorische grondslag gekocht, de Juliana van Stolbergschool te Poederoijen. In 2014 droeg het fonds bij aan de aanschaf van een beamer voor Stichting de Fontein te Aalst, etc.

Het historisch karakter is door de stichting zoveel mogelijk gewaarborgd, wat betekent dat de predikant van de Nederlands Hervormde kerk (thans onderdeel van de Protestantse Kerk in Nederland) van de

37 Het dorpshuis Podarwic in Poederoijen, de locatie waar het Manhuysfonds vergadert.
Foto Erik Vos

gemeente Poederoijen en de burgemeester van de nieuwe gemeente ambtshalve provisor blijven. De overige provisoren zijn inwoners van Aalst en Poederoijen en vertegenwoordigen zo veel mogelijk de verschillende levensbeschouwelijke stromingen binnen Aalst en Poederoijen.[67]

Twee takken, twee richtingen

Het doel van de stichting is sinds 1999 het beheren van het vermogen en het financieel ondersteunen van charitatieve, culturele en kerkelijk gebonden instellingen binnen Aalst en Poederoijen, die zich richten op zorg en aandacht voor de medemens in het algemeen en de jeugd- en ouderenzorg in het bijzonder. Met deze doelstelling is althans op papier een behoorlijk verschil ontstaan tussen het Manhuisfonds van Rossum en dat van Poederoijen, zo zien we als we de statuten van beide fondsen naast elkaar leggen. In de praktijk is het verschil niet zo groot. Alleen komt de christelijke signatuur bij de ontvangers van de subsidies in Rossum en Hurwenen veel minder sterk naar voren dan in Aalst en Poederoijen. Verder staat het Manhuisfonds van Rossum op een grotere afstand van de gemeente (de gemeente Maasdriel) dan de tegenhanger in het westen van de Bommelerwaard. Tot op de dag van vandaag zijn bij beide fondsen één of meer provisoren aan de gemeente Zaltbommel dan wel Maasdriel verbonden. Wat Poederoijen aangaat zijn dat de administrerende provisoren, oftewel secretarissen, en de voorzittend provisor, dat wil zeggen de burgemeester van de gemeente. Het Manhuysfonds van de inmiddels voormalige gemeente Poederoijen leunt dus sterk op de gemeentelijke organisatie. Het fonds heeft dan ook jarenlang in het gemeentehuis van Brakel vergaderd. Verder werden bijvoorbeeld adviezen gegeven door een financiële deskundige van de gemeente. Tegenwoordig vergadert het fonds niet in het gemeentekantoor van Zaltbommel, maar in het dorphuis Podarwic te Poederoijen.[68]

Stamkapitaal

Een begrip dat vanaf 1962 opduikt in de administratie van het Manhuisfonds van Poederoijen is dat van 'stamkapitaal'. Dat is een som geld in de 'girale geldkist' van het fonds, waar men alleen bij hoge uitzondering aan komt. De giften van het fonds gaan niet van het stamkapitaal af, maar van de opbrengsten van dit kapitaal. Het kapitaal levert al jaren weinig rendement op. Bij een hogere inflatie moest het stamkapitaal zelfs al eens worden aangevuld met een reserve uit de middelen van het fonds van het fonds (2011). Omdat de uitgaven van het fonds afhangen van de opbrengsten, zijn de giften de laatste jaren eveneens afgenomen.
Het volgen van een actieve beleggingsstrategie om het kapitaal van het Manhuysfonds voortvarend te laten aangroeien, is in Poederoijen niet aan de orde. Het fonds moet het voornamelijk van rente inkomsten hebben. Ook in dat opzicht wijkt het fonds af van de tegenhanger in Rossum. De behoudende financiële strategie is een van de oorzaken dat Poederoijen verhoudingsgewijs veel minder geld uit te delen heeft dan Rossum, ook al wordt rekening gehouden met de kleinere omvang van het Manhuysfonds van Poederoijen.
In 2008 kwam het in Poederoijen en Aalst zo ver, dat aan donaties maar € 585,- uitgegeven kon worden. Iemand van het bestuur stelde voor om de doelstelling van het Manhuisfonds meer voor het voetlicht te brengen, door aan jarige 65-plussers felicitatiekaarten te sturen. Goodwill zou misschien meer donaties opleveren. Opgemerkt werd dat de subsidies omgerekend per persoon zo laag zouden uitvallen, dat daar nauwelijks een postzegel van betaald kon worden. Om dit probleem te omzeilen is vervolgens besloten om niet elk jaar giften uit te laten gaan. Een deel van de vaste subsidies wordt volgens een bepaalde verdeelsleutel om de paar jaar onder de verschillende gezindten binnen de dorpen verspreid.[69]

Besluit

Een fonds dat het verenigingsleven, de jeugd- en de ouderenzorg in de dorpen Poederoijen en Aalst ondersteunt, dat is het Manhuysfonds van de gemeente Zaltbomel tegenwoordig. Daarnaast wordt aan bijzondere projecten bijgedragen, zoals het 1200-jarig jubileum van het dorp Aalst. Er mag gerust gesteld worden dat het sociale leven in beide dorpen zonder de giften van het fonds een stuk minder spannend zou zijn. Jammer genoeg kan het fonds vanwege algehele financiële ontwikkelingen de laatste jaren minder subsidies uitdelen dan de bestuurders graag zouden willen. De opbrengsten van het kapitaal die voor de subsidies worden gebruikt zijn namelijk onder de huidige omstandigheden nogal minimaal. Maar het verleden leert dat na mindere jaren betere jaren volgen. Dat zal ook nu weer opgaan. En dat er in Poederoijen en Aalst goede doelen zullen blijven die de moeite van ondersteuning waard zijn - daaraan hoeft niet te worden getwijfeld.

38 Rietgedekte huizen en huisjes tegen de dijk in Poederoijen, ergens aan het begin van de twintigste eeuw. Achter de muren werd maar al te vaak armoe geleden.
Stichting de Vier Heerlijkheden te Poederoijen.

Noten

1. M. Witteveen-Jansen, *Van het Kerkplein naar de Waterstraat,* Zaltbommel 1995, 18.
2. A.F. van Goelst Meijer, *Het Slot te Rossum*, z.p. z.j. [1972], 7. Internet: *Kastelenlexicon van de Nederlandse Kastelenstichting:* Poederoijen.
3. Gelders Archief (GA), 0334, Archief van het Manhuisfonds te Rossum, 185, aan de akte uit 1565 (datering is niet compleet) zijn oudere eigendomsbewijzen bevestigd.
4. GA, 0334, 2, schepenakte van 15 mei 1566. De naam Egen Henrickssz als provisor van het Manhuis komt ook voor in een kwitantie uit vermoedelijk 1566: GA, 0334, 151.
5. GA, 0334, 1: akte van stichting door Johan van Rossem, heer van Poederoijen, Meinerswijk enz., van een Manhuis te Rossum, 1567. In druk verschenen: mr. Th. Thooft, De stichtingsbrief van het manhuis te Rossum, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, jrg. 24 (1921) p. 173-177. Hij heeft kennelijk een andere kopie gebruikt, waar dijkschrijver P.W. van der Horst op 17 februari 1808 op had aangetekend dat de kopie overeenkwam met het origineel, eveneens bewaard in inv. nr. 1.
6. Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAHt), Oud Archief (OSA), 6823, fol. 5vo-15vo.
7. GA, 0609, Archief Familie Van Randwijck, 750. Zie inv. nr. 792: destijds was. Destijds was een authentieke kopie aanwezig van de leenbrief van 20 juli 1633. Zie de website www.tacohermans.nl/rossum.htm. De stamboom van de Van Rossums vertoont hier gaten.
8. Zie GA, 0609, 792, juridische en genealogische naspeuringen door de rentmeester van Van Randwijck, einde 18de eeuw, en RAR, 3013, Collectie A.F. van Goelst Meijer, 3.
9. GA, 0003, Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, 375, Verpondingskohier 1649/1650: Rossum, Heerewaarden en Brakel, fol. 5-7.
10. GA, 0609, 1524, Schetskaart van het dorp en slot Rossum, 17de eeuw (?), zie ook inv. 1522.
11. GA, 0609, 1522: 'Rossem, een kaert en reparasij aen de moolen'.
12. GA, 0334, 4, Rekening over 1692-1702.
13. GA, 0335, Archief Heren van Rossum als beheerders van de geestelijke goederen in de heerlijkheid Rossum, inleiding van de inventaris; GA 0609, 792, missive van J. van Dockum te Rossum aan het Bureau de Bienfaisance van het kanton van Bommel, 29 september 1812.
14. Website www.tacohermans.nl/rossum.htm.
15. GA, 0334, 4.
16. GA, 0334, 8, Rekening vanaf 1720, 10.
17. SAHt, OSA 1768, Bijlage Politierekening 1735/1736, uitgaven ten behoeve van het Bossche stadhuis.
18. GA, 0334, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11.
19. GA, 0334, 12, Rekening 1745/1746 en 14, Bijlagen bij de rekeningen 1736-1747.
20. GA, 0334, 152 en 792. In 0334, 152 is sprake van het afdragen van 'armen oortjes', die omstreeks 1725 uit goederen van Van Randwijck te Rossum, Gameren en Heesselt betaald werden.
21. GA, 0334, 209, Uittreksel uit de resoluties van de naburen van Rossum m.b.t. het vaststellen van de uitdelingen aan de armen, 1749.
22. GA, 0609, 1089.
23. Zie bijv. D. van Damme, *Armenzorg en de staat*, Gent 1990, 218-280.
24. Website www.dbnl.org/tekst Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798.
25. GA, 0334, 792, GA, 0609, 1.
26. GA, 0334, 183 en 792.
27. GA, 0334, 3, aldus correspondentie uit 1851.
28. GA, 0335: inleiding van de inventaris van het archief. *Nederland's Adelsboek*, het zogenaamde 'rode boekje', uitg. Centraal Bureau voor de Genealogie te 's-Gravenhage, jrg. 90, 2002/2003, 359. Baronieën die al in de middeleeuwen bestonden waren die van Breda en Borssele.

29. GA, 0334, 213, 1815.
30. GA, 0334, 180, manuaal van uitgaven van het Manhuis, aangelegd ca. 1826. GA, 0610, Archief H.J. van der Dussen, 1 t/m 3: journalen van inkomsten en uitgaven, 1830-1843.
31. jhr. mr. H. Smissaert, *Overzicht van het Nederlandsch Armwezen*, Haarlem 1901, 16-62.
32. GA, 0334, 2.
33. Nationaal Archief (NA), 2.07.01.03, Ministerie van Financiën, Inventaris archieven van het Departement Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms-Katholieke, 1729.
34. GA, 0334, 218, voornamelijk correspondentie met Gedeputeerde Staten van Gelderland.
35. De weergave van de gebeurtenissen van 1852-1855 is gebaseerd op correspondentie in: GA, 0334, 3; Nieuw Archief Manhuisfonds Rossum, uitgaande stukken 1 t/m 11, en Nieuw Archief Manhuisfonds Rossum, Notulenboek Manhuisfonds.
36. Regionaal Archief Rivierenland (RAR), 3115, Archief van de gemeente Poederoijen, 2341.
37. RAR, 3115, 2341.
38. GA, 0334, 214, GA 0039, Gedeputeerde Staten provincie Gelderland, 12215, Instellingen van weldadigheid, Rossum, Manhuisfonds, 1851-1856.
39 RAR, 3115, 2387.
40 RAR, 3115, 2002; verder RAR 3115, 2428: advocaat Vonkenberg naar aanleiding van zijn onderzoek naar de positie van het Manhuisfonds van Poederoijen, jaren twintig van de twintigste eeuw.
41 RAR, 3115, 2002: opgave der instellingen van weldadigheid, 1855.
42 RAR, 3115, 2349.
43 RAR, 3115, 2387, 2388, 2389.
44 A. van Emmenes, *Kikkerdorp en de Kikkerdorpers*, Amsterdam 1894.
45 RAR, 3115, 2344.
46 RAR, 3115, 2371.
47 RAR, 3115, 2433 en 2430, Notulenboek.
48 Zie het artikel op de website Historiek.net gewijd aan deze instelling, en de website www.vantlindenhoutmuseum.nl.
49 RAR, 3115, 2376 en 2386.
50 RAR, 3115, 2376 en 2381.
51 Zie bijv. www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6571/de-pacificatie-van-1917.html.
52 Zie over Vonkenberg, later wethouder van Gorinchem, onder andere de digitale verse van het blad *Oud Gorcum*, op de site Oud-Gorcum. nl.
53 Mr. H. Fukkink, *De Armenwet van 1912 in tekst en uitleg*, IJmuiden 1947.
54 RAR, 3115, 2431, 2327, 2428; GA 0334, 3.
55 Zie RAR, 3115, Archief van de gemeente Poederoijen, inleiding.
56 RAR, 3115, 2427.
57 RAR, 3115, 2394.
58 RAR, 3115, 2431.
59 RAR, 3115, 2341, reglement, en 2428, hetzelfde reglement getypt en een eveneens getypte versie gedateerd 13 februari 1925.
60 RAR, 3115, 2430, Notulenboek, 1, 3.
61 RAR, 3115, 2002.
62 RAR, 3115, 2430, Notulenboek.
63 RAR, 3115, 2430. Notulenboek.
64 RAR, 3115, 2428.
65 RAR, 3115, 2430, Notulenboek.
66 RAR, 3116, Inleiding inventaris.
67 RAR, 3115, 2430, Notulenboek.
68 Lopend Archief Manhuisfonds Poederoijen.
69 Lopend Archief Manhuisfonds Poederoijen.